

Begrebet bol

ET VIDNESBYRD OM VIKINGETIDENS STORBONDESAMFUND

AF

C. A. CHRISTENSEN

Fortolkningen og forståelsen af begrebet *bol* indtager en central plads i dansk middelalderforskning. I over 100 år, nøjagtigt siden 1821, har en række af Danmarks mest kendte navne blandt middelalderhistorikerne været levende optaget af begrebets komplekse karakter og søgt at skabe en sammenhængende og modsigelsesfri helhedsopfattelse. Uden større held. Ikke uden føje har en svensk historiker, Stefan Söderlind, i 1968 om Danmarks *synnerligen svårbemästrade medeltida agrarhistoria* udtalt, at den danske agrarhistoriske begrebsverden udgør et så kompliceret mønster, at den »ofta gäckar varje försök att finna enhetliga grundprinciper«.¹ Og hånden på hjertet, hvor mange selv danske middelalderspecialister er klar over, hvad begreber som *Gammelbol*, *Havnebol* og *Fuldbol* dækker over, og hvad deres forudsætninger er? Herhjemme har Tage E. Christiansen for nylig (1981) fremsat den pessimistiske vurdering af bolproblemet, at »skønt Spørgsmålet siden Christian Olufsens Dage har optaget nogle af dansk Historieforsknings bedste Hoveder som t. Eks. Paludan-Müller, er overbevisende Resultater endnu ikke nået og nåes måske aldrig, idet Kildematerialet synes at svigte«.² Målet med denne afhandling er at påvise, at det ikke er selve kildematerialet, der svigter, men at det er historikerne, der ikke har haft øje for det essentielle i problemet, men har ladet sig vildlede af sekundære foreteelser. For den ældre generation (siden Velschows dage) var bolproblemet primært et matrikulært problem. De tal, der i middelalderen – af forskellige grunde – forekommer i forbindelse med bolene, blev fortolket i overensstemmelse med de principper, der blev anvendt ved udarbejdelsen af matriklerne 1664 og 1688. For den yngre generation (siden Henrik Larsens afhandling 1918) er bolproblemet blevet et rebningsproblem; det er i hovedsagen blevet til et spørgsmål om på grundlag af markbøgerne fra 1680-erne at bestemme, hvorvidt en given landsbymark var »bolskiftet« eller ikke.

I det følgende skal som angivet i overskriften søges påvist, at vi gennem bolene, således som de eksisterede gennem århundreder, får et enestående indblik i vikingetidens storbondesamfund, et indblik, som på sin vis ikke er mindre indtryksfuldt end det, vikingeborgene giver.

¹ Stefan Söderlind i en afhandling om *Häradet* i Sv. HT 2. rk. III, s. 141, i hvilken han sammenligner fællesgermanske forhold.

² Sune Ebbesens Hovedlod, HT bd. 81, s. 188.

1. Som udgangspunkt for den følgende argumentation skal først bringes en opstilling over alle de 1542 gårde, som i Roskildebispens jordebog 1370 er angivet med kvantitetsmål i øre eller ørtug jord. Der erindres om, at et bol (mansus) var 8 ører (= 8 ottinger) à 3 ørtug.³ For at fremhæve det skæve i jordfordelingen omkr. 1370 er listen delt i 3 afsnit. Forholdet spiller en rolle i den senere udredning.

Jordfordelingen på bispegodset 1370

Gårdtal	Ørtug pr. gård	
35	24 (= bol)	} Ialt 303 gårde og 180 ½ bol
6	21	
2	20	
36	18 (= ¾ bol)	
3	16	
12	15	
5	14	
2	13	
202	12 (= ½ bol)	
4	11	} Ialt 604 gårde og 156 ½ bol
4	10	
58	9 (= 3 otting)	
18	8	
16	7½	
389	6 (= 2 otting)	
19	5	
26	4½	
37	4	
33	3½	
474	3 (= 1 otting)	} Ialt 635 gårde og 71 ¼ bol
4	2½	
104	2 (= 1 tolvting)	
37	1½	
9	1	
7	½	

Ialt 1542 gårde med tilsammen 408 ¼ bol jord.

Opstillingen afslører umiddelbart et forhold af eminent betydning. Bolet, mansus, er den normgivende enhed, hvorfra gårdene emanerer. I de allerfleste tilfælde er gårdene opstået ved, at bolene er blevet delt i halve (202 tilfælde), i kvarte (389 tilfælde) eller i ottendedels bol (474 tilfælde). I Andreas Sunesens parafrase cap.

³ Jf. min afhandling Falsterlistens tal og talforhold, HT 12. rk. IV (1970), s. 410 f. samt nedenfor note 19.

35 nævnes lejlighedsvis og i anden forbindelse, at der ved siden af det udelte bol (24 ørtug) kunne forekomme trekvart-, halve-, tredings-, fjerdings- og sjettingsbol »eller en anden sådan anpart«. Tallene fra 1370 viser klart, at det er det samme delingssystem, der også er fremherskende halvandet hundrede år senere, dog øjensynligt noget mere differentieret, eftersom tolvtingsbolene, der ikke omtales omkring 1200, udgør et ikke ubetydeligt antal (104 tilfælde).

Den fulde betydning af dette forhold træder klart frem, når bolenes stærkt varierende areal tages i betragtning. Den følgende opstilling bygger for Falsters og Sjællands vedkommende på Poul Rasmussens artikel *Bol* i Kulturhistorisk Leksikon II (1954). Hans grundlag er Svend Aakjærs talstærke sammenligningsmateriale i dennes Kommentar til Kong Valdemars Jordebog. For 85 landsbyer på Falster⁴ og 261 på Sjælland kan sammenligning drages mellem de middelalderlige boltal og dyrket areal ifølge matriklen 1688. Til det formål deler han bolene efter areal i 14 grupper. Hertil har jeg føjet tallene for 23 landsbyer i Gl. Åbenrå amt på grundlag af Johannes Meyers materiale fra 1640, se nærmere om dette nedenfor s. 8 f. samt tallene for 11 landsbyer på Århusegnen på grundlag af Poul Rasmussens egne studier.⁵

Tdr. agerjord pr. bol og antallet af landsbyer				
Tdr. agerjord	Falster	Sjælland	Gl. Åbenrå amt	Århus-egnen
30- 50	9	3	0	0
50- 70	9	37	0	0
70- 90	22	53	0	2
90-110	9	58	2	1
110-130	12	40	4	1
130-150	3	34	2	3
150-170	2	15	4	0
170-190	2	9	2	0
190-210	4	4	1	1
210-230	3	3	2	0
230-250	0	2	2	0
250-270	4	1	2	1
270-300	1	1	1	1
300-370 (640?) 5a)	5	1	1	1
	85	261	23	11

⁴ For Falsters vedkommende korresponderer tallene med tabellen i Frits Hastrups disputats, Danske Landsbytyper (1964), s. 250 f. Iflg. hans tabel varierede bolene på Falster fra 31 til 364 tdr. land. For Sjællands vedkommende er tallene for nylig (1981) benyttet af Tage E. Christiansen i Sune Ebbesens halve hovedlod, HT bd. 81, s. 189.

⁵ Bol og By 8 (1974), s. 8-11 og Jyske Samlinger, 5. rk. VI, s. 74; jf. også Århus Domkapitels Jordebøger III (1975), s. 36 note 1.

^{5a} Jf. ndf. note 66.

Tabellen afslører den enorme forskel, der har været i bolenes størrelse fra landsby til landsby. Forskellene er så store, at havde man ikke haft Falsterlistens tal 1231, ville man nok have mødt tallene for Sjælland og for Åbenrå amt, der stammer fra 17. århundredes oplysninger om bol, med betydelig skepsis og betvivlet deres rigtighed. Men Falsterlisten viser, at der i 1231 var den samme spændvidde mellem de store og de små bol. Et bol kan i 1231 blive takseret til $\frac{2}{3}$ mark i én landsby, men til 8 mark i en anden. Det svarer til forholdet 12:1,⁶ og det svarer igen principielt til de bolforhold, listen giver udtryk for. I disse to foreteelser, at bolene er vidt forskellige fra landsby til landsby, og at de uanset dette praktisk talt allevegne deles efter meget simple talforhold, står vi utvivlsomt overfor hovednerven i bolbegrebet.

2. Poul Johs. Jørgensen har i Dansk Retshistorie (1940), s. 180 formuleret en definition af en meget væsentlig egenskab ved bolet: »Bolet var en fra by til by vekslende, men i samme by konstant brøddel af den jord, der til enhver tid hørte til byen«. Definitionen hviler på klippegrund. Rigtigheden af første led fremgår af den foranstående tabel, andet led følger af grundregelen i landskabslovene, nemlig at et bol i en given landsby til enhver tid kunne kræve udligning med landsbyens andre bol. I fortsættelsen skriver Poul Johs. Jørgensen: »Hvorledes den nævnte modsætning mellem bolet som jordmål og bolet som en reel andel af en landsbys jord skal forklares, og hvorledes man skal tænke sig oprindelsen til bolene, er spørgsmål, som det ikke hidtil har været muligt at besvare fuldt tilfredsstillende«.

Sidst anførte problem kommer jeg senere ind på i afsnit 7. Her skal først tages stilling til »bolet som jordmål«. Både det anførte citat og konteksten viser, at Poul Johs. Jørgensen ikke er glad for den af den historiske forskning almindeligt accepterede opfattelse, nemlig at bolet var en jordvurderingsenhed.⁷ Med god grund henviser han til betydningen af ordet bol = bolig, og at de middelalderlige bol ofte ses forbundet med personnavne, hvilket taler for, »at bolene oprindeligt ligefrem har været gårdene i byen«. Ganske tilsvarende har filologen og stednavneforskeren Kristian Hald udtrykt sig. *Bol* er afledt af verbet *bo* og er nært beslægtet med ord som bolig, bopæl, boslod og må oprindeligt have været betegnelse for »en helgård, en gård af den størrelse som var nødvendig for en fri bondefamilies underhold«. Endvidere gør han i forbindelse med de middelalderlige bolnavne som for eks. Finsbol, Sonesbol, Tokkesbol o.s.v. opmærksom på, at »normalt må de middelalderlige bol antages at have navne efter de tidligere ejere, men navnene går næppe længere tilbage i tiden end til deres første forekomst i kilderne« (d.v.s. til højmiddelalderen på grund af genetivendelsen *s*).⁸

I og for sig har alle profanhistorikere, som har beskæftiget sig med bolproblemet, haft øje for, at bolet oprindeligt må have været det samme som en gård, og har sat det i spidsen for deres betragtninger. Men de taber hurtigt den side af sagen af syne, fordi et kongeligt privilegium fra 1180 tilsyneladende går ud fra, at bolet

⁶ Jf. Falsterlistens tal og talforhold, HT 12. rk. IV (1970), s. 410 ff.

⁷ Jf. også ndf. note 72.

⁸ Kulturhist. Leksikon II (1957), sp. 66 og Vore Stednavne (1965), s. 143 og 151; jf. også Bent Jørgensen, Stednavne og Administrationshistorie (1980), sp. 55 og 62.

allerede på det tidspunkt var en jordvurderingsenhed, et jordmål. For historikere som Velschow, Paludan-Müller, Erslev m.fl. bestod bolproblemet derfor ganske enkelt i at fortolke bolet i overensstemmelse med de jordvurderingsprincipper, der blev anvendt ved de store matrikelarbejder i det 17. årh., hvilket blev gjort under udfoldelse af megen skarpsindighed.⁹

Grundlaget for opfattelsen af bolet som en jordvurderingsenhed hviler som sagt først og fremmest på en formulering i et privilegiebrev fra 1180 til Sankt Knuds Kloster i Odense. Det er blevet påberåbt gang på gang og refereres af Erslev således: Kong Valdemar I tilstår Knuds Kloster al kongelig ret af dets gods på Fyn »som efter værdsættelse svarer til et tal på 30 bol, det være sig i skove, byer, godser, enge eller agre« (fremhævet af Erslev). Taget efter denne ordlyd kan det ikke undre, at Erslev heri ser et sikkert bevis for, at bolet var »et fast værdimål«. ¹⁰ Men med den sikre viden, som den ovenfor s. 3 givne opstilling over bolenes stærkt variable størrelser giver, må man umiddelbart studse over, at bol, der kunne variere i forholdet 1:12, nogensinde har kunnet være anvendt som værdimål. En nærmere analyse viser da også, at Erslevs korte referat sagligt set ikke er fyldestgørende. I privilegiet fritager kong Valdemar Sankt Knuds Kloster for alle de kongelige ydelser (ægt, leding o.s.v.) til kongsgården i Odense. Friheden gælder for alle de besiddelser, som klostret med *idoneo testimonio* kan bevise at have været i besiddelse af på dagen for brevs udstedelse, 1180 6. februar, men ikke for dem, klostret senere måtte erhverve. Ganske kort efter, 1180 12. maj, stadfæstede Absalon med ærkebiskoppelig myndighed (!) det kongelige privilegium. Og heri ændres den passus, der fastslog, at fritagelsen gjaldt for det gods, som klostret beviseligt ejede 1180 6. februar. Friheden siges nu at gælde klostergoods, som svarer til (respondent) *iuxta estimationem xxx mansorum numero* (Erslevs oversættelse stammer fra dette brev).

Motivet til denne ændring i formuleringen er ikke vanskeligt at få øje på. I løbet af ikke så forfærdeligt mange år ville det være umuligt ved hjælp af *idoneo testimonio* at føre et uangribeligt bevis for, hvad klostret havde ejet 1180 6. februar, således som kongens privilegium foreskrev. Absalons ændring sigter derfor til en præciserende og hensigtsmæssig statusopgørelse pro tempore. Tilfældigvis kender vi en del af klostrets ejendomme på dette tidspunkt. I Heden ejede det 3 bol, i Querstade 1½ fjerding, i Assertorp 6 fjerding, i Evetoft 1½ bol.¹¹ Det er disse ejendomme sammen med andre ubekendte, som Absalon fastslår sammenlagt svarer til 30 bol, og det er dette boltal, for hvilket skattefriheden omkr. 1180 gælder, og som fogeden på kongsgården i Odense – som udtrykkeligt nævnes – skal respektere som skattefrit i modsætning til det gods, som klostret efter skæringstidspunktet 1180 6. februar måtte erhverve.¹² Med denne fortolkning forsvinder det

⁹ Som eksempel på, med hvilken stringens – på forkert grundlag – den diskussion førtes, kan henvises til Erslevs polemik mod Paludan-Müller i *Valdemarernes Storhedstid* (1898), s. 34–40.

¹⁰ *Valdemarernes Storhedstid*, s. 49.

¹¹ *Dipl. Dan.* 1. rk. II, nr. 49, 89 og 111.

¹² I øvrigt kan invendes mod Erslev, at da han har den opfattelse, at bolinddelingen ikke var en uforanderlig matrikelfastsættelse, men at boltallene blev forøget i samme omfang, som opdyrkningen skred fremad (*Valdemarernes Storhedstid*, s. 52), ville en fiksering i 1180 til 30 bol reelt i tidens løb betyde en indskrænkning i privilegiets omfang, hvilket sikkert ikke har været Absalons mening.

bedste og tilsyneladende så sikre bevis for bolet som værende en jordvurderingsenhed.¹³

I nyere tid har Svend Aakjær ved storstilede sammenligninger mellem landsbyernes boltal og deres agerareal ifølge matriklen 1688 søgt at finde frem til bolets »ideelle« areal. Selv om man ubetinget må anerkende værdien af Aakjærs Kommentar til KVJ, der er et uundværligt repertorium for enhver middelalderhistoriker, må man dog gang på gang forbavses over hans dristige gennemsnitsberegninger.¹⁴ Disse er faktisk ufattelige, hvis man ikke hele tiden holder sig udgangspunktet for hans metrologisk bestemte tankegang for øje, nemlig aksiomet om bolet som en vurderingsenhed. Derfor kan Aakjær, til trods for at en sammenligning mellem bolene i landsbyerne på Falster og matriklen 1688 viser, at bolarealerne kunne svinge mellem 31 td. land og 364 td. land, alligevel regne sig til et gennemsnitstal på 121,5 td. land og argumentere for, at dette ikke er så fjernt fra den »ideelle« værdi af bolet (havnebolet), som skal have været 96 td. land! Men som jeg allerede tidligere har fremhævet, er det ikke ad den vej, man må gå for at løse bolets gåde. Det egentlige problem er den store spændvidde i bolarealerne.¹⁵ Og kombinerer man dette faktum med den kendsgerning, at bolene øjensynlig oprindeligt har været navnegårde (Totisbol, Snursbol o.s.v.), må den nærliggende slutning være, at bolene på det tidspunkt, de er blevet fikserede, d.v.s. anerkendte som eneberettigede til landets jord, har været lige så forskellige i størrelse som en dansk »gård« senere var det. Blot har bolgårdene, som vi senere skal se, gennemsnitlig været 3–4 gange så store som en senere dansk gård.

I denne konstatering er indeholdt min grundopfattelse, som skal søges yderligere uddybet i det følgende. Det kan dog være på sin plads her først kort at præcisere min stillingtagen til aakjærske begreber som Gammelbol, Havnebol og Fuldbol, hvilke både Poul Meyer og Frits Hastrup i deres disputatser har accepteret som fastslåede kendsgerninger.¹⁶

Forudsætning for Aakjærs ræsonnementer er som sagt først og fremmest opfattelsen af bolet som et agermål, et metrologisk begreb, som efter hans opfattelse er lige så beregneligt som f. eks. ethvert givet kornmål. Udfra dette

¹³ En instruktiv oversigt over hele den ældre forskning er givet af Svend Aakjær, dels i Indledning til Kong Valdemars Jordebog (1943), s. 64–140, dels i Land measurement and Land valuation in medieval Denmark. Scandinavian Economic History Review VII (1960), s. 115–49; jf. også Poul Rasmussen, Mål og Vægt (1967), s. 28–69.

¹⁴ En tilsvarende kritik er for nylig fremsat af Tage E. Christiansen i HT bd. 81 (1981), s. 189. Jeg benytter her lejligheden til at gøre et lille numismatisk sidespring. Mens jeg – i modsætning til Aakjær – fortolkede sognekirkernes summa universalis i RBJ som fremkommet ved en omregning af mark penge til mark sølv i kursforholdet 4:1 (eller deromkring), foretrækker Tage E. Christiansen en omregning i forholdet 4½:1, HT bd. 77, s. 49 ff. Dette er sikkert rigtigt, thi i selve RBJ s. 11 siges summen af landgildepenge i Bårse h. at udgøre 95 mark penge 2 øre og 5 groter *et computetur marca pro x solidis Lubicensibus*. Efter det kendte kursforhold 5 sk. grot = 15 sk. sterling = 45 sk. lybsk = 1 mark sølv følger at en mark sølv i RBJ har været regnet til 4½ mark penge.

¹⁵ Falsterlistens tal og talforhold, HT 12. rk. IV (1970), s. 408 og 412.

¹⁶ Poul Meyer, Danske Bylag (1949), s. 279–86; Frits Hastrup, Danske Landsbytyper (1964), s. 26 ff. og 250–51. Angående Poul Meyers yderligere forsøg på at bevise eksistensen af disse bolstørrelser ud fra den apokryfe jordfordelingsliste se ndf. note 33.

hovedsynspunkt mener han ved hjælp af sin *retrospektive metode* – et begreb han har overtaget fra P. Lauridsen – at kunne bestemme bolets »ideelle« værdi ved udstrakte sammenligninger med arealangivelserne i den store matrikel 1688. Han går herved ligesom Erslev ud fra, at en mark sædeland – det areal, der kunne tage en mark korn i udsæd – har svaret til 48 td. land. I virkeligheden regner Falsterlisten 1231 en mark korn til 32 td! Men ud fra teorien om de 48 td. land til en sædemark deler han de i størrelse vitterligt vidt forskellige bolstørrelser i tre forskellige grupper. På grundlag af et singulært forekommende bolnavn: Gamlebol i Asnæs (Ods h.) i 1370 og ved en dristig fortolkning af en dubiøs kontekst¹⁷ konstruerer han en oprindelig bolgruppe, der skal have været på 48 td. agerjord. Og på grundlag af en tvivlsom fortolkning af forordningen af 1284 – se Ekskurs ndf. – konstruerer han et havnebol på 96 td. agerjord og et fuldbol på 144 td. Blandt meget andet må man undre sig over, hvordan Aakjær, der jo kender de mange forsøg og det store arbejde, statsmagten i det 17. årh. gjorde for at få landets jord opmålt, tænker sig dette foregået i tidlig middelalder. Aakjær går ikke ind på dette dog så nærliggende problem, men Kjell Runquist har logisk draget konsekvenserne af idealbolet på 96 td. land, når han fortolker Falsterlistens bol og marktal således: De gamle bol var i tidens løb blevet »vildvuxna«. Den derved opståede ulighed udjævnedes i det 13. årh. ved at mindre bol sloges sammen med andre, bolgrænserne blev forskudt, og nye bol trådte i stedet for de gamle.¹⁸ Men hvad er der så sket med ejendomsretten til jorden, og hvem ejer de nye bol, den overskydende jord? Selvfølgelig har hans tankegang intet med virkeligheden at gøre. Det, der skete på Falster i 1231, var, at de arealmæssigt vidt forskellige bol blev takseret efter en kornlæst på 32 td. Det har selvfølgelig ikke betydet noget som helst for selve ejendomsretten til jorden.¹⁹

3. Ved tabellen ovf. s. 3 er der den mangel, at den alene angiver bolenes agerarealer, en naturlig følge af at den har matriklen 1688 som sammenlignings-

¹⁷ RBJ, s. 44. Bispen har i Asnæs 4½ bol. 6 gårde har hver ½ bol. Tre af gårdene yder 3 pd. korn, to yder 3½ pd. og en gård yder 2½ pd. Desuden anføres yderligere en gård på ½ bol, hvis ydelse i første omgang ikke anføres, men hvor der senere med anden hånd tilføjes (efter dimidium bol) quod dicitur Gamlebol dat 2½ pund. Aakjær, Kommentar KVJ, s. 472 slutter heraf, at Gamlebolene (!) har været halvt så store som byens andre bol. De anførte ydelser tyder ikke på, at dette er rigtigt. Under alle omstændigheder skal der megen dristighed til på dette singulære grundlag at konstruere en særlig bolstørrelse for hele landet. Navnet *Gamlebol* kan selvfølgelig tænkes opstået på mange forskellige måder.

¹⁸ De medeltida danska jordvärderingsenheterna, HT 11. rk. III (1950), s. 335–37. – Poul Rasmussen, Mål og Vægt (1967), s. 38 refererer Aakjærs opfattelse med kritisk forbehold.

¹⁹ I 1929 udtalte Poul Nørlund sin skepsis angående den af Paludan-Müller fremsatte og af Erslev accepterede opfattelse, at bolet på Sjælland »lærte at tale med fremmed tunge«, d.v.s. at det sjællandske bol á 1 mark terra in censu svarer til de mark, bolene på Falster blev takserede til. De ældste vidnesbyrd om skyldtaksationen, HT 9. rk. VI (1929), s. 93. At Nørlunds skepsis var berettiget, viser opstillingen s. 3. Bolene i betydningen ejendomsbol lever i vid udstrækning endnu i det 17. årh. på Sjælland, se ndf. s. 23. Det, der er sket på Sjælland, er, at så godt som alle ejendomsbol er blevet sat til – ikke takseret – 1 mark *in censu*, se HT 12. rk. IV (1970), s. 410 og videre ndf. s. 25. At disse bol kunne bestå i århundreder, skyldes, at deres egentlige ratio var den rolle de spillede ved kvotafordelingen af jorden uanset den varierende størrelse fra den ene landsby til den anden.

grundlag, og i den opmålte overdrevsjordene som bekendt ikke. I den henseende indeholder kartografen Johannes Meyers opmålinger og kortmateriale fra 1640 vedrørende Gl. Åbenrå amt adskilligt mere. Ikke blot angiver Meyer i modsætning til matriklen 1688, hvor mange ottinger der fandtes i hver landsby, men også hvad der tilkom hver otting i agerjord og i overdrevet (Weide, Heide, Wisch og Moor). F.eks. angiver han, at hver otting i Hydevad havde $37\frac{1}{2}$ toftroder og $38\frac{3}{4}$ □roder i agerjord og 37 toftroder og $73\frac{3}{4}$ □roder i Wischland og Heide. At den tekniske beregning af disse eksakte målangivelser næppe er uangribelig, spiller mindre rolle i denne sammenhæng. En toftrode var 120 □ roder og er af Niels E. Nørlund beregnet til 0,38 ha.²⁰ Da 1 td. land som bekendt svarer til 0,56 ha., er omregningen fra toftrode til td. land sket i forholdet 10:7. Den følgende tabel omfatter kun landsbyerne i amtets vestlige del, da den af Troels Fink skildrede udskiftning i amtets østlige del allerede er sat ind omk. 1640.²¹ Kolonne 1 angiver landsbyernes ottingtal, i kolonne 2 er disse omregnet til boltal, kolonne 3 og 4 angiver, hvad der tilkom hvert bol henholdvis i agerland og overdrev (Weide, Wisch, Heide og Moor), omregnet i td. land efter den angivne metode. Kolonne 5 angiver, hvad bolenes totalareal ville have været, dersom hvert bol havde fået tildelt hele sin anpart, svarende til fremgangsmåden ved udskiftningen. Kolonne 6 angiver landsbyernes gårdtal i 1640.

Som man ser, angiver tværlinien forskellen mellem kommensurable og inkomensurable otting-boltal. Forklaringen på denne uensartethed vil blive givet i forbindelse med redegørelsen for, hvorledes udrebningen af bolene fandt sted. Her er det tilstrækkeligt at påpege, at nogen påviselig indflydelse på bolarealerne har de inkomensurable talforhold ikke haft.

Af allerstørste vigtighed er angivelserne af bolenes totalarealer, fordi disse tal atter i sig selv afslører talforhold af vidtrækkende betydning. F.eks. var der i Hovslund 5 bol à 687 td. land i ager, eng og skov. Totalsummen 3435 td. land har udgjort hele landsbyens område; og dette område har jo været bestemt af dens markeskel! Det har altså faktisk været markeskellene, der har været afgørende for, hvilke arealer der tilkom bolene, ikke et eller andet tvivlsomt mål for »sædeland«. I slutafsnittet vil problemet m.h.t. bolfiksering og markeskel blive sat i forhold til hinanden. Her skal vi beskæftige os med den stedfundne deling af de oprindelige bolgårde i den senere tids »gård«, in casu Hovslund med delingen af de oprindelige 5 bol, så de bliver til 17 gårde; for hele området med delingen af $61\frac{1}{2}$ bol i 219 gårde.

²⁰ Geodætisk Instituts Publikationer III, Johannes Meyers Kort over det danske Rige (1942), Indledning, s. VI.

²¹ Udskiftningen i Sønderjylland (1941), s. 74 ff.

²² HT 12. rk. I (1966), s. 257–349. Erik Ulsig, Landboer og bryder, skat og landgilde (Festskrift til Niels Skyum-Nielsen (1981)), s. 139, har imod min *effektfulde demonstration* af stordriftens dominans på Roskildebispeens gods 1370 navnlig indvendt, at jeg regner gårde på $\frac{1}{2}$ bol til storgårdene. For at være præcis, så regner jeg dem for proprietærgårde. Det samme har jeg gjort i opstillingen s. 10 og mener ud fra mit kendskab til nordslesvigske forhold at være fuldt berettiget hertil. For at anføre et konkret eksempel: I 1716 var den største gård i Stenderup (Tyrstrup h.) på et halvt bol eller 4 otting jord og

Åbenrå amts vestlige del						
Landsbyer	Ottingtal	Boltal	Agerareal pr. bol.	Overdrev pr. bol.	Bolets totalareal	Landsbyernes gårdtal 1640
Hydevad	16	2	213	215	428	7
Hovslund	40	5	151	536	687	17
Hjarup	16	2	231	213	444	8
Mjøs	24	3	190	146	336	12
Lunderup	21	3	345	146	591	10
Dybvad	3					
Brunde	24	3	140	336	476	7
Søderup	8	1	202	235	437	6
Bedsted	24½	3⅙	289	316	605	16
Terp	38	4¾	132	274	404	17
Hellevad	39	3⅞	162	374	536	11
Langholm						
Hunderup	10	1¼	162	342	504	4
Ørslev	13	1⅜	178	258	436	5
Klovtoft	40½	5⅙	157	117	274	18
Hønkys	32½	4⅙	146	135	280	12
Svejlund	13	1⅜	129	263	392	5
Hostrup	33½	4⅜	106	161	267	10
Horsbygge	10	1¼	98	471	678	7
Øbening	12	1½	115	336	515	5
Ø. Løgum	36	4½	112	243	353	11
Rovbjerg	23	2⅞	235	358	593	13
Strandelhjørn	24½	3⅙	230	369	599	16
Ialt 61⅞ bol						219 gårde

I afhandlingen *Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede*²² drog jeg sammenligninger mellem jordfordelingen i RBJ 1370 og den, der var gældende på den store matrikels tid (1688). Sammenligningsgrundlaget var Henrik Pedersens inddeling af de sjællandske gårde i fem størrelsesklasser. I den følgende opstilling er sammenligningsgrundlaget ottingtallene i Johannes Meyers kortmateriale. Det muliggør en mere hensigtsmæssig inddeling i tre grupper. Denne gruppdeling er allerede gennemført på tabellen s. 2. Gårde, der har 12-24 ørtug jord eller 4-8 ottinger, svarer til dem, vi i dag betegner som proprietærgårde (12-30 td. hartkorn). De, der har 3½-11 ørtug eller 1⅙-3⅙ ottinger, svarer til det, der blev normalstørrelsen for den danske bondegård med det spillerum, som ligger i begrebet. Tredje gruppe udgøres af smågårdene.

havde ca. 80 td. agerjord (altså uden overdrevs jord og stufjord). I en ansøgning 1768 til amtet om udskiftning anfører gårdens daværende ejer, at han på grund af den vidtdrevne udparcellering var tvunget til at pløje med 4 plove, have 14 heste dertil og holde 10 karle (Gries' kortmateriale og RA. Kiel aflevering. Afd. 25. Specialia Haderslev amt). Det har ikke været en almindelig bondegård! I 1716 var gården fiskalt ansat til 1⅙ plov. De normale gårde i Stenderup var på 2 ottinger og takseret til *een* plov.

Roskildegodset 1370				Gl. Åbenrå amt 1640			
Gårde og %		Boltal og %		Gårde og %	Boltal og %		
12-24 ørtug 4-8 otting	303	19,6%	180 $\frac{1}{2}$	44,2%	33	6,5%	19 13,5%
3 $\frac{1}{2}$ -11 ørtug = 1 $\frac{1}{2}$ -3 $\frac{1}{2}$ otting	604	39,4%	156 $\frac{1}{3}$	38,3%	432	80,5%	113 $\frac{1}{2}$ 80,7%
$\frac{1}{2}$ -3 ørtug = $\frac{1}{4}$ -1 otting	635	40,0%	71 $\frac{1}{4}$	17,5%	70	13,0%	8 $\frac{1}{2}$ 5,8%
Ialt	1542	100%	408 $\frac{1}{48}$	100%	535	100%	140 $\frac{1}{8}$ 100%

Tallene aflægger et tydeligt vidnesbyrd om den fremadskridende »demokratisering«, om man vil. I 1640 er den fremherskende besiddelsesform det, vi forstår ved en normal dansk bondegård, den gård der ligger over husmandsbegrebet, men under proprietærklassen. På det sjællandske gods i 1370 er denne sociale udjævning langt fra så gennemført. Og reelt er forskellen endnu større, end tabellen giver udtryk for; på bispegodset i 1370 fandtes der udover de 180 bol jord, der dyrkedes af gårde i proprietærklassen, yderligere 150 bol jord, der lå til bispens hovedgårde, hans curie principales, de fleste på 2-3 bol jord. Idet jeg her foregriber, hvad der senere skal søges bevist, får vi her øje på en dobbelt udviklingslinje. De store bolgårde omkr. 980 har i tidens løb kunnet deles i mindre gårde, men de har også kunnet sammenlægges. Og blot en sammenlægning af 2-3 bol har skabt det, vi populært kalder en herregård.

4. I det foregående er Johannes Meyers oplysninger om ottingerne i Åbenrå amt uden betænkeligheder brugt i betydning ottendele af de middelalderlige bol. Dette er for så vidt i modstrid med den gængse opfattelse, der hævder, at den sønderjyske otting ikke har noget med det gamle middelalderlige bolbegreb at gøre.²³ Ophavsmand til denne opfattelse er den slesvigholstenske agrarhistoriker Georg Hanssen (*Agrarhistorische Abhandlungen II*, 1885), som hæftede sig ved det forhold, at *bol* i visse egne af Sønderjylland (Als, Sundeved, Angel) i nyere tid brugtes synonymt med *gård*. Og disse sønderjyske bol (= gårde) bestod ikke af 8 ottinger, men sædvanligvis af 1 – 2 – 3 ottinger eller af brøkdele derimellem. Argumentationen er dog langt fra tvingende. Dels kan bol ud fra sin sproglige grundbetydning bruges i mange forskellige betydninger side om side med det middelalderlige bolbegreb, således som Bent Jørgensen nylig grafisk har tydeliggjort det,²⁴ dels vil konsekvensen af den i tidens løb stedfundne deling af den oprindelige store

²³ Troels Fink, *Udskiftningen i Sønderjylland* (1941), s. 40; Poul Meyer, *Danske Bylag* (1949), s. 284.

²⁴ Jf. den i note 8 anførte afhandling af Bent Jørgensen, s. 57.

bolgård, ejendomsbolet, jo netop automatisk resultere i gårde med mindre ottingtal; og disse mindre gårde kan i visse egne godt betegnes som »bol«, ligesom glosen i andre egne kan bruges om husmandssteder.

En analyse af ottingtallene i Johannes Meyers kortmateriale 1640 samt af Samuel Gries' tilsvarende materiale vedrørende bol og otting i Tyrstrup h. 1716 viser, at sådan har forholdet netop været. Analysen har desuden den fordel, at den afslører, hvorledes bol-ottingen er blevet udrebet i praksis.

Af Meyers kortmateriale (se note 20) s. 32, 91 og 102 fremgår, at man i Gl. Åbenrå amt regnede 1 otting til 9 alen. I Hostrup omskrives nemlig $33\frac{1}{2}$ otting ÷ 3 alen til $33\frac{1}{3}$ otting. I Varnæs omregnes 30 alen til $3\frac{1}{3}$ otting, og ved Rise bemærkes: »Der Pastor hat an Stufland 6 otting gleich 6 gemeine Ruthen«. Da en rode hos Meyer er 9 alen, er en otting også her 9 alen. I Hjordkær var der ifølge Åbenrå amts jordebog 1609 en ejendom »med 6 alen købejord« (Trap X (1967), s. 909). Den er sikkert identisk med den gård, der på Meyers kort s. 103 bebos af en Nis Jepsen og siges at have $\frac{1}{2}$ otting (= $4\frac{1}{2}$ alen) og $1\frac{1}{2}$ alen jord. I øvrigt har Johan Hvidtfeldt i sidste udgave af Trap X (1967), s. 907 fremdraget adskillige eksempler fra jordebogen 1609 på ottinger og deres alental. Ligeledes har Caroline Andersen i Grams Historie (1926), s. 47 og 85 fra godsarkivet på Gram anført eksempler på ottingdelingen i alental. Ingen af dem forklarer dog, hvordan systemet har virket.

Den følgende særdeles lærerige opstilling bygger på Johs. Meyers opgørelse s. 30 over bøndernes ottingandele i Hønkys. Alentallene er tilføjet af mig efter den angivne ligning 1 otting = 9 alen. Omregningen til mark guld er ligeledes tilføjet af mig, dog uden støtte i Meyers oplysninger. Den er dog særdeles nyttig til forståelse af, hvorledes tredingshavnebegrebet i Jyske lov må fortolkes, se Exkurs til slut.

Habitationes rusticorum i Hønkys 1640					Mark guld
A.	Jens Nissen	2¾	otting	21¾ alen	2¾
B.	Calli Hansen	2¾	»	21¾ »	2¾
C.	Laurentz Nissen	8	»	72 »	8
D.	Regel Matzen				
E.	Nis Matzen				
F.	Peter Kallisen	3	»	27 »	3
G.	Peter Lorentzen	3	»	27 »	3
H.	Bertelt Jensen	2	»	18 »	2
J.	Christen Matzen	1½	»	13½ »	1½
K.	Nils Johnsen	5 ÷ ¼	otting	42¾ »	4¾
L.	Peter Matzen				
M.	Ros Haggens				
N.	Jeb Jepsen	1	»	9 »	1
O.	Peter Petersen	1½	»	13½ »	1½
P.	Andres Michelsen	1½	»	13½ »	1½
Q.	Jens Jensen	1½	»	13½ »	1½
Ialt 32½ otting 292½ alen					32½ mark guld

Umiddelbart bemærkes, at gårdene C, D, E, der ligesom de allerfleste andre gårde var selvejergårde – kun gårdene N og P var fæstegårde – tilsammen dyrkede 8 ottinger = 1 bols jord. Den indbyrdes fordeling af deres andel har øjensynligt været overladt til dem selv. Det samme har været gældende for gårdene K, L, M, der dog ikke har udgjort et helt bol. Foreteelsen med flere brugere på én og samme gårdenhed forekommer 1640 i adskillige andre landsbyer i Åbenrå amt. For kongerigets vedkommende har Fridlev Skrubbeltrang for nogle år siden gjort det samme fænomen til genstand for en speciel undersøgelse.²⁵ Tilfældet Hønkys er i den forbindelse af speciel interesse. Denne afhandlings ledende tankegang er som ofte sagt jo netop den, at den nyere tids bøndergårde er opstået ved deling af de oprindelige store bolsgårde. Gårdene CDE kan opfattes som en påbegyndt, men endnu ikke fuldt gennemført boldeling. Opstillingen viser yderligere, at gårdene CDE og FGH har udgjort to bolgrupper med hver deres 72 alen, nemlig 8 otting à 9 alen. De andre gårde, A, B, J, K, L, M, N, O, P, Q, der udgør 2 andre bolgrupper, har tilsammen $148\frac{1}{2}$ eller $74\frac{1}{4}$ alen pr. bol. Hvorfor disse to bolgrupper tilsammen har fået tildelt $4\frac{1}{2}$ alen udover de 144 alen, der tilkommer dem, er usikkert. Men man har jo lov at gætte på, at det står i forbindelse med det forhold, at de efter Meyers kort at dømme tilsyneladende har haft mindre hustofter i selve landsbyen end gårdene i de to andre bolgrupper. En eller anden form for kompensation har det i hvert fald sikkert drejet sig om.

At afvigelsen mellem de to grupper er netop $4\frac{1}{4}$ alen, beror imidlertid ikke på en tilfældighed. Både af alentallene fra Hønkys som for andre landsbyer fremgår, at ottingen ved udrebning har været delt i fjerdingen, altså en otting = 9 alen: $4 = 2\frac{1}{4}$ alen, som normalt må have været mindste rebningsenhed.²⁶

Den fulde forståelse af otting-alentallene i Åbenrå amt fås ved at tage toftrodeberegningen i betragtning. I Hønkys var en toftrode 120 □roder.²⁷ En rode var som nævnt ligesom ottingen 9 alen, og da den af Johs. Meyer anvendte alen ifølge Niels E. Nørlund kun afveg ubetydeligt fra den sjællandske,²⁸ har en toftrode på det nærmeste svaret til 9×1080 alen = 9.720 □alen eller til ca. $\frac{7}{10}$ dansk td. land. For Hønkys angiver Johs. Meyer, at hver otting var på $25\frac{1}{2}$ toftroder + $36\frac{1}{25}$ □roder agerjord (= ca. $18\frac{1}{4}$ td. land), og bolet følger på ca. 146 td. agerjord,

²⁵ Studier over gårde, gårdbrugerantal og brugsstørrelse i det 17. århundrede, HT 12. rk. V (1971).

²⁶ En nogenlunde tilsvarende iagttagelse er for nylig gjort af Wolfgang Prange i *Das Otting im Amt Apenrade, Ztschr. d. Gesellschaft f. Schlesw.-Holst. Geschichte* bd. 105 (1980), s. 147: Ottingen blev delt i 9 alen »und von Vierteilellen ausgedrückt«. Efter min opfattelse er det dog ikke alenen, som bliver delt i fjerdedele, men ottingen, der deles i fjerdingen, hvilket automatisk har ført til brudte alental (en fjerdedel af en otting = $9:4 = 2\frac{1}{4}$ alen). W. Prange har også i en afhandling: *Otting und Bol in der Tyrstrup Harde. Schleswigsche Flurkarten Studien, Ztschrift* bd. 34 (1979), s. 49–143, analyseret og deskriptivt behandlet samt publiceret Gries' kortmateriale fra 1716, hvilket er et værdifuldt bidrag til klarlæggelse af bolets funktion i dets sluttid og supplerer Mogens Lebechs afhandling, *Landmålingen i Tyrstrup herred 1716–18* (Sønderjyske Årbøger 1937, s. 19–47), som fortrinsvis beskæftiger sig med forholdene alene i Stenderup by og mark. Se videre ndf. s. 14.

²⁷ Ein Toffruthe(n) ist 120 ruten lang, eine breit, Johs. Meyer, s. 30. Ved andre landsbyer kan toftroden angives at være 2×60 eller 10×12 roder, men allevegne i Åbenrå amt er toftroden 120 □roder.

²⁸ 31,20 cm. mod 31,385 cm. pr. fod, jf. Indledning til Johs. Meyers Kort III, s. VI.

jfr. opstillingen s. 9. Jævnfører man dette med det faktum, at en otting regnedes til 9 alen og et bol følgelig til 72 alen, så er det ikke svært at få øje på, hvordan systemet har virket. Gårdenes alental i Hønkys (se s. 11) angiver størrelsen af den andel, der tilkommer hver enkelt gård ved udrebning – eller ved en kontrol af udrebningen – i de enkelte agerskifter. Disses form og beskaffenhed har naturnødvendigt været forskellig efter terrænforholdene. Som kontrol har man derfor haft en forholdsvis let håndterlig toftrodeberegning, en beregning af flademål. Af afgørende vigtighed er det at holde fast ved, at denne beregningsmåde på ingen måde fører til Aakjærskes idealmål for bolene. Hvor mange gange et sådant agerbol²⁹ (à 1080 □alen) har kunnet udrebes, har været helt afhængigt af agerskifternes antal og størrelse. Mens summen af en otting agerjord i Hønkys af Meyer beregnes til $25\frac{1}{2}$ toftroder + $36\frac{2}{3}$ □roder (= $18\frac{1}{4}$ td. land), beregnes ottingen i nabobyen Hydevad til $37\frac{1}{2}$ toftroder + $48\frac{3}{8}$ □roder (= $26\frac{3}{4}$ td. land), hvilket svarer til, at mens hvert bol i Hønkys har haft 146 td. land agerjord, har det i Hydevad haft 213 td., se tabellen s. 9. De faktorer, der har bestemt bolenes agerareal, har været, hvor meget egnet agerjord der fandtes indenfor en given landsbys markeskel, og i hvilken grad bønderne har udnyttet den! For at udtrykke det plastisk: man reber ikke et bol oppefra, man reber det nedefra.

I forbindelse med toftrodeberegningen i Åbenrå er det af interesse at kaste et blik på den tilsvarende beregning i Tønder amt, hvor man ikke som i Åbenrå amt regnede en toftrode til 120 men til 240 □roder.³⁰ I det bekendte, i litteraturen ofte påberåbte solskiftebrev fra 1531 vedrørende Øster Højst (Slogs h., Tønder a.)^{30a} redegøres først detaillert for hustofternes opmåling og udligning, mens det om agerjordens udrebning blot lapidarisk hedder: »Vnd hebben se (rebsmændene) gelecht vp jeder otting 2 rode, de rode 9 alen lang vor der plog vnd vor der lee«,³¹ altså 18 alen pr. otting modsat 9 alen i Åbenrå amt. Forholdet leder tanken hen på den »fra ende til anden gådefulde jordfordelingsliste« (Erslev, s. 47), hvor der bl.a. siges, at 4 otting gør et bol, og som slutter med den frejdige erklæring: »Denne forskrevne jord er de agre og enge, som bonden har under sin plov og sin le og ej andre jorder«. Formuleringen, der hverken tager hensyn til rebning efter ørtug eller efter skyld og landgilde, kunne tyde på, at glossatoren, listens ophavsmand, har hørt hjemme i en sønderjysk lokalitet, hvor man som i Tønder a. har regnet en otting til 18 alen, og hvor et bol (= 1 agerbol à 72 alen!) følgelig bliver 4 otting, og hvor man sandsynligvis har regnet et bol for 12 mark guld, se videre ndf. s. 31.³²

²⁹ Svend Aakjær anfører i Mål, Vægt og Taxter s. 229 adskillige andre eksempler fra andre egne af landet på bolenheder à 72 alen. Med et godt udtryk kalder han denne enhed for *agerbol* (Poul Rasmussen, Bol og By 8 (1974), s. 14 bruger agerbol i anden, mindre hensigtsmæssig betydning) i modsætning til *storbolet*, s. 218, 222, 227 og 237, som jeg mere præcist kalder *ejendomsbolet*.

³⁰ Mål, Vægt og Taxter s. 229.

^{30a} Jf. Frits Hastrup, Danske Landsbytyper (1964), s. 25.

³¹ SRD VIII, s. 41.

³² Et yderligere indicium haves måske i ligningen 16 feyring gør en otting. I Åbenrå amt udrebedes som ovenfor nævnt ottingen i fjerding, altså 9 alen: $4 = 21/4$. I Tønder a. vil en deling af ottingen (= 18 alen) i sekstendele resultere i $11/8$ alen pr. feyring, hvilket kunne tyde på, at man her har tilstræbt en større nøjagtighed ved udrebningen end i Åbenrå amt.

Hvor ringe listens almenlydighed³³ har været, fremgår af, at man i Tyrstrup h. (Haderslev a.) har anvendt et tredje rebningssystem, som principielt på et væsentligt punkt adskiller sig både fra det i Åbenrå a. og Tønder a. anvendte. Med Mogens Lebechs og Wolfgang Pranges behandling og publicering af Samuel Gries' kort og kortmateriale³⁴ er der blevet tilvejebragt et overordentlig vigtigt materiale til bolets funktion i en anden egn af Sønderjylland. Begge forskere er klar over, at Georg Hanssens gamle tese om, at der ikke var nogen sammenhæng mellem den sønderjyske otting i nyere tid og den gamle middelalderlige bol, i hvert fald ikke har gyldighed for landsbyerne i Tyrstrup h. i 1716. Gries' kort tydeliggør visuelt, hvad Henrik Larsen i sin bekendte afhandling 1918 på grundlag af en analyse af markbøgerne fra 1680'erne kaldte de bolskiftede landsbymarker. Kortet over Stenderup bymark, som er publiceret af begge de nævnte forskere, viser f.eks., at denne bymark bestod af ca. 40 agerskifter (Fall), uensartede i størrelse og bestemt af terrænforhold. Hvert agerskifte er inddelt i 1-6 bol, indtegnet på kortet og svarende til, at landsbyen var på 6 bol, fordelt på 30 gårde. Gårdenes agerparceller er ikke indtegnede, det ville have været uoverkommeligt, men af Gries' materiale³⁴ fremgår en interessant rebningsdetalje. F.eks. lå bønderne Per Knudsen, Anker Hansen, Anker Jensen, Lorens Eskilsen og Christen Jensen i bol sammen, og de havde henholdsvis 1½ - 1½ - 2 - 1 og 2 ottinger, men de lå ikke konstant i samme agerbol. I et agerskifte kunne de f.eks. udgøre agerbol 3, i næste agerskifte agerbol 5, i næste igen agerbol 1 o.s.v., øjensynlig bestemt ved lodtrækning for at opnå en uvildig fordeling. Systemet tilgodeser den generelle forskrift i landskabslovene: Da er det godt skiftet, når alle har lige godt. Det har været hovedprincippet, og det har kunnet løses på mange forskellige måder.

Wolfgang Prange har som nævnt for nylig behandlet både Johannes Meyers og Samuel Gries' kortmateriale.³⁵ Han mener, at det er *schwer vorstellbar*, at de brudte ottingtal i Åbenrå a. kan være oprindelige, og at der i modsætning til forholdene i Tyrstrup h. ikke kan konstateres en forbindelse mellem ottingtal og bol i Åbenrå a.³⁶ Set fra dansk agrarhistorisk forsknings øjeblikkelige stade er det forståeligt, at han til forklaring af denne påståede forskel søger at finde forklaringen i begreberne de »bolskiftede« og de »solskiftede landsbymarker«. Men i de følgende afsnit skal påvises, at solskifteproblemet hører hjemme i en helt anden sfære. Her skal tages stilling til Pranges formulering angående de meyerske ottingtal: »Eine Beziehung zur Zahl acht Otting (d.v.s. til bolet) findet sich nicht, und gebrochene Zahlen sind nicht ungewöhnlich« (s. 148). Som man ser af opstillingen s. 9, er denne konstatering kun delvis rigtig. Der findes både kommensurable og inkommen-

³³ Jf. også Axel Steensbergs forbehold med hensyn til almenlydigheden i artiklen *Ager* i Kulturh. Leksikon I (1956), sp. 50 flg. Poul Meyer har i Danske Bylag (1949), s. 282-84 ud fra listen søgt at bevise eksistensen af de Aakjærskes begreber Gammelbol, Havnebol og Fuldbol. Efter min opfattelse er han selv blevet offer for den talmagi, han selv i anden forbindelse advarer mod (s. 319). Ovenfor har jeg s. 12 med eksemplerne Hønkys og Hydevad – som kan forøges ad libitum – demonstreret, at agerbolet (rebningbolet) og ejendomsbolet ikke står i et bestemt størrelsesforhold til hinanden.

³⁴ RA. Tyske Rentekammer, Assignationskontor 1686-1771. C 168.

³⁵ Se note 26.

³⁶ Afhandlingen 1980, s. 148.

surable talforhold mellem otting og bol i det meyerske materiale. Inden en forklaring på dette forhold skal gives, skal det dog pointeres, at forskellen på bolberegningen i Tyrstrup h. og Åbenrå h. i virkeligheden kun er af rebningssteknisk natur. I Tyrstrup h. deler man agerskifterne efter antallet af de ejendomsbol, der var i landsbyen. Bolene vandrer ved denne ligedeling af agerskifterne så at sige ud i landsbymarken og bliver låst fast. Anderledes i Åbenrå a. (og Tønder a.). Medens man i Tyrstrup h. fysisk deler agerskifterne i bolparceller, beregner man i Åbenrå a. et bol abstrakt til 72 alen og bestemmer de enkelte gårdes andele i agerskifterne ved hjælp af otting-alentallene. Det middelalderlige bolbegreb overflødiggøres herved i daglig brug.³⁷ Men det ligger stadigvæk bag den eksisterende ejendomsfordeling, hvilket fremgår både af ejendomsfordelingen i Hønkys i 1640, jfr. s. 11, og landsbyernes bol – ottingtal s. 9.

Af sidstnævnte opstilling fremgår, hvad W. Prange ensidigt har fremhævet, at der i mange landsbyer har været et inkommensurabelt talforhold mellem otting og bol. Men for det første må man som tidligere fremhævet lægge mærke til, at dette forhold ikke har nogen påviselig indflydelse på ottingernes eller bolenes totalarealer. Dernæst må man selvfølgelig ikke overse, at der mellem bolfikseringen i vikingetiden og Johannes Meyers kortmateriale 1640 ligger et tidsrum på næsten 700 år. Og i det tidsrum har ejerne af bolene naturligvis under givne omstændigheder kunnet foretage ændringer i de oprindelige boltal. Når Lunderup i 1640 har 21 ottinger og den lille naboby Dybvad 3 ottinger, kan der på grund af terrænforholdene (Meyer, s. 57 og 59) ikke være tvivl om, at Lunderup er den oprindelige adelby, der har haft 3 bol, hvorfra Dybvad senere er udflyttet. I naboherredet Rise er Raved sikkert en tilsvarende udflytterby fra Alslev. De to landsbyer dyrker i 1640 tilsammen et meget smalt og langstrakt agerområde, ca. 500 m × 5.000 m, omgivet af eng, mose og kær (Meyer, s. 102, 107 og 120). Alslev har i 1640 15½ otting, Raved 16½ otting. På grund af de uhensigtsmæssige dyrkningsforhold er den oprindelige adelby Alslev på 4 bol = 32 ottinger efter al sandsynlighed på et vist tidspunkt blevet delt i to dyrkningsenheder.

Ovenfor s. 12 er det ved analysen af alentallene i Hønkys fremhævet, at det inkommensurable talforhold her har været forårsaget af en ubetydelig ændring af bolenes alental, rimeligvis som følge af specielle lokale forhold. Større lokalhistorisk kendskab til andre landsbyer i Sd. Rangstrup h. end den, jeg har, vil sikkert kunne forklare flere andre; her vil jeg slutte dette afsnit med at anføre et konkret eksempel fra mit hjemsgn Toftlund i naboherredet Nr. Rangstrup: Af sognets 5 byer havde de 4, nemlig Allerup, Rømet, Stenderup og Ørderup klare kommensurable bol, nemlig 8 eller 16 ottinger. Kun Toftlund havde et inkommensurabelt tal, nemlig 20½ otting.³⁸ Forklaringen er sikkert den, at den oprindelige omkring

³⁷ Derfor kan gårde på 1 – 2 – 3 otting senere i visse egne af Sønderjylland betegnes som *bol* i overensstemmelse med glosens oprindelige betydning.

³⁸ I et stiftsregister 1599 (Sønderjyske Årbøger 1937) angives Herrested (= Toftlund) at have 14½ otting (og de to udflyttergårde Kjærgård og Musvang hver 2 otting). Men i tallet 14½ otting er præstegårdens 2 otting som ikke-afgiftspligtig ikke medregnet.

Herrested kirke liggende landsby³⁹ i slutningen af middelalderen flyttede til sin nuværende beliggenhed ved en lund ved det nordlige markeskel, Toftlund. Ved det sydlige markeskel, oprettedes dog som følge af den betydelige afstand, ca. 2-3 km, to enestegårde Kjærgård og Musvang. Lodsejerne i Herrested-Toftlund var 1) præsten, 2) en selvejer, 3) Sankt Hans kloster og 4) jomfruklostret i Ribe. Alle disse ejere må nødvendigvis have været enige om denne ændrede bebyggelse, og de må også have været enige om at benytte sig af nye fordelingstal.

5. I denne fase af afhandlingen er det naturligt at tage stilling til Henrik Larsens »banebrydende« (Poul Meyer) og »skelsættende« (Poul Rasmussen) afhandling. *Nogle oplysninger om den danske Landsby* (Årbøger for nordisk Oldkyndighed 1918). Siden dens fremkomst har den jo øvet en altdominerende indflydelse på dansk agrarhistorisk forskning. Henrik Larsens indsats bestod i ud fra omfattende analyse af matriklens markbøger ved en slags botaniseringsmetode at inddеле landsbymarkerne i 1680'erne i tre grupper. Gruppe I består af de »bolskiftede« landsbymarker, hvor gårdene har deres andele i landsbymarken fordelt gruppevis efter antallet af bol i landsbyen. Et visuelt indtryk af, hvordan systemet har virket, fås som nævnt ved at se på de af Mogens Lebech og Wolfgang Prange i 1937 og 1979 publicerede kort, se ovf. s. 14. Gruppe II udgøres af de landsbymarker, som ikke har denne gruppeinddeling, men hvor gårdene følger hinanden fortløbende over agerskifterne i samme rækkefølge, som de ligger i selve byen, altså 1, 2, 3, 4, 5, 6 etc. Larsen kalder disse for de »solskiftede« landsbymarker. Gruppe III, som Larsen kalder de »uregelmæssigt skiftede« landsbymarker, består helt enkelt af de marker, som ikke har nogen af de nævnte karakteristika.

Så vidt så godt. Men når Larsen projicerer disse bolskiftede landsbymarker i 1680'erne tilbage til vikingetiden, er det ganske uacceptabelt, lige så uacceptabelt som Olufsens tilbageslutninger fra udskiftningstiden til urtiden, thi Larsen knytter hertil den originale, ja bizarre forklaring, at gruppeinddelingen af gårdene i bol skal stamme fra, at kongemagten engang i vikingetiden har lagt landets gårde i lægd, og »for at det tydeligt kunne ses, hvor mange mand en by skulle stille og hvilke gårde, der skulle være fælles om een, blev byen delt i bol, og for at gårdene i de enkelte bol kunne vide, når det var deres tur til at stille denne (mand), blev bolene solskiftede«. Det turde være alle tiders mest originale form for bogføring.

Larsens tilbageslutninger fra markbøgerne i 1680'erne til vikingetiden forudsætter en konstans, som alene i betragtning af den kendsgerning, at de middelalderlige bol ofte ses at være forbundet med personnavne, i sig selv er usandsynlig; bolene i de »bolskiftede« landsbyer i 1680 har nemlig aldrig dette. Poul Meyer, som med god grund bestrider, at markbøgernes agrarsystem kan føres længere tilbage end til tiden omkr. 1500,⁴⁰ anfører som argument mod den larsenske opfattelse et mageskiftebrev fra 1298, i hvilket 22 ørtug skyldjord siges at ligge »in tribus agris

³⁹ RA. Markbog nr. 1704 anfører *Herrested toftagre* som liggende sydøst for den senere ensomt beliggende Herrested kirke.

⁴⁰ Danske Bylag (1949), s. 294.

siue bool«, nemlig i Frendebol, Landbobol og Mulebol,⁴¹ en beskrivelse, der ikke lader sig indpasse i det larsenske system. Det af Meyer påberåbte kildesteds troværdighed er blevet anfægtet af Poul Rasmussen, fordi det kun foreligger i referat i Sorø gavebog (ca. 1440) og derfor kan bero på en fejlsluttelse af referenten.⁴² Argumentationen behøver dog ikke at standse ved det påberåbte kildested, der findes andre af den art, og blandt disse vil jeg anføre et sjældent indholdsrigt og indiskutabelt dokument, udstedt af biskop Esger af Ribe (1247–73) og overleveret i Løgumklosterbogen.⁴³ Bispem beretter heri om et i hans nærværelse⁴⁴ foretaget mageskifte mellem klostret i Løgum og en Jens Snur om jordegods i Hygum sogn (Frøs h.). Klostret tilskøder Jens Snur følgende besiddelser: *in Norsæli* (kan måske læses *Norsæh*) *Fæstebool*, *Backensbool* in uno loco (samlet område), endvidere *dimidium Fæstebool juxta Gamlæby toffteende* samt de jorder(terras), som klostret har fået ved ret rebning i *Gamlæbytofft*. Til gengæld tilskøder Jens Snur klostret den jord, som har været i hans, hans faders og bedstefaders besiddelse i hans *bol*ic nær ved munkenes mølle, og som nu er inddiget og indgrøftet (til møllens brug). Desuden *Snursbool*, *Æuersbool* og tre ottinger i *Totisbool* vest for munkenes mølle og tre ottinger i Abskjær enge *iuxta curiam Harreby*. Endvidere bevidner bispem, at begge parter i hans nærværelse har bekræftet en ældre overenskomst, ved hvilken Jens Snur har fået *Fæstebool* i *Brokjær* af klostret samt *dimidium Dukisbool in Harrebytofft*, som Jens Snur havde arvet efter sin bedstefader Asgot Svendsen, der i biskop Olufs tid (1204–14) havde erhvervet dette gods mod afståelse af en *ager* i Årupmark og Harrebymark, som blev anvendt til munkemøllens mølledam.

Indiskutabelt står vi her overfor et helt andet bolbegreb end det, som Larsen analyserede sig frem til på grundlag af markbøgerne, eller som kan ses på Gries' kort 1716. Og disse bol i Harreby mark med deres lokaliserbare beliggenhed er samtidige med Jyske Lov, som biskop Esgers forgænger, biskop Gunner, havde været med til at udarbejde.

Godset i Sd. Hygum sogn forblev varigt i klostrets besiddelse. På grund af den store afstand fra klostret – ca. 35 km – udgjorde det senere et særligt fogedi. Af klostrets jordebøger 1607⁴⁵ og 1704⁴⁶ fremgår, at den ordning, der rådede omkr. 1250, senere totalt er blevet udvisket. Ikke blot nævnes bolnavnene aldrig senere,⁴⁷

⁴¹ S. 246.

⁴² Artiklen *Bol* i Kulturh. Leks. II (1957), sp. 55 og 62.

⁴³ SRD VIII, s. 163.

⁴⁴ Bispem har sikkert optrådt som mægler i en strid mellem Jens Snur og klostret, der på en eller anden måde har stået i forbindelse med Valdemar 2. Sejrs gave til klostret på tre bol i Harreby med påboende landboer. Dipl. Dan. 1. rk. IV, nr. 48, 57 og 114. I senere jordebøger, se ndf., ses klostret i alt at eje 29 ottinger i området, se ndf. Da kongens gave på 3 bol svarer til 24 ottinger, og da klostret ved Esgers mægling under alle omstændigheder opnår langt mere end 5 ottinger, har der sandsynligvis fundet en udligning af modstående krav sted, jfr. at der gentagne gange nævnes *Fæstebol*, hvilket sandsynligvis har forbindelse med de *mans cum colonis*, som Kong Valdemar skænkede.

⁴⁵ M. Mackeprang, Løgum Klosters Gods, Sønderjyske Årbøger 1945, s. 127.

⁴⁶ RA (D 2), Løgum Klosters Erdburch 1704.

⁴⁷ Se Sønderjyske Stednavne, Haderslev amt, s. 596 ff.

men jordfordelingen er totalt blevet omlagt. I nyere tid ejede klostret 4 gårde⁴⁸ med 13 ottinger i Harreby (37 pct. af jorden), 6 gårde med 12 ottinger i Fæsted (47 pct. af jorden), og 2 gårde med 4 ottinger i Kamtrup (43 pct. af jorden). Alle tre landsbymarker blev i nyere tid dyrket efter det såkaldte midslesvigske græsmarkssystem med 6–9 indtægter (Schläge eller Innehmte).

De store omlægninger, der siden Jyske Lovs tid er foregået i Harrebyområdet, må forklares ud fra den af Henrik Larsen så sørgeligt mistolkede solskifteparagraf i Jyske Lov I 55. Paragraffen skal læses i sammenhæng med I 54, der som overskrift har: *Om mageskifte* (en del håndskrifter har *markeskifte*).⁴⁹ Teksten lyder kort og godt: *Ingen kan tvinge en anden til mageskifte mod hans vilje*. Herefter følger I 55: *Går solskifte på by, da skal hver mand opgive sin hæv over al mark*. Nogle håndskrifter, deriblandt det gode Flensborghåndskrift fra omkring 1300, har: *Men går solskifte på by o.s.v.*, hvilket umiddelbart knytter de to lovbestemmelser sammen. Det samme gøres i den latinske oversættelse (ca. 1300), der slår de to paragraffer sammen under overskriften *De pactione quadam que dicitur maaskifte* (nogle håndskrifter har *markskifte*) *et distribucione solari in uilla*. Den nedertyske oversættelse (ca. 1400), der jo var i brug i Sydslesvig, slår ligeledes de to kapitler sammen under overskriften *Item wo men schal dat lant unde de marke delen na dem solrepe*, og har i øvrigt en formulering, der tydeliggør hensigten *Nen man mach den andern dwyngen to delende de marke ane synen wylles. Wert ock dat dorp myt rechte to den solschyffte gedreuen so schal eyn slyck syn deel unde syn heffte up geuen yn der gantzen marke*.⁵⁰

Ifølge overlevering og indre sammenhæng må de to paragraffer og den situation, de tager sigte på, stå i forbindelse med hinanden.⁵¹ Og tænker man på forholdene i Harrebymarken omkr. 1250, og hvad der sker siden i området, får solskifteparagraffen i Jyske Lov et helt andet indhold og langt større rækkevidde end den, Henrik Larsen tillagde den.

Også Poul Meyer forkaster Henrik Larsens fortolkning af Jyske Lovs solskifteparagraf. Hans opfattelse er den, at den »agrarforfatning«, som de »bolskiftede« og »solskiftede« landsbymarker er udtryk for, ikke kan føres længere tilbage end det 15. og 16. årh. Funktionelt er der kun ringe forskel mellem dem, og de »solskiftede« marker er at betragte som en senere udvikling.⁵² Men hvad er så

⁴⁸ Mackeprang i den anførte afhandling opfatter disse 4 gårde som identiske med de 3 bol, som kong Valdemar havde skænket klostret, til hvilke han vilkårligt føjer de 3 ottinger i Abskjær mark, som nævnes i mageskiftet. Det eneste, man kan udlede af det af ham påpegede forhold, at klostret i 1365 ses at eje 4 gårde i Harreby, SRD VIII s. 164, ligesom det gjorde senere, er, at den omlægning af landsbymarkerne, som givetvis må have fundet sted, må være sket i tiden ca. 1250 til 1365, jfr. også et tingsvidne af 1478 ²/₃, SRD VIII, s. 167, ifølge hvilket klostret har gjort lovhævd gældende på den ager på Harreby mark, som kaldes *Gammelbytofte*, og som Anders Bjørnsen havde i fæste af klostret.

⁴⁹ Poul Meyer udtrykker ikke uberettiget s. 233 sit mishag med glosen *landskifte*, der har vundet indpas i nyere agrarhistorisk litteratur. Hvorfor ikke bruge *mark(e)skifte*, der i mange håndskrifter har den efterlyste tekniske betydning?

⁵⁰ Jyske Lov II, s. 107, III s. 71 og 303.

⁵¹ Gør de ikke det, må man med P. Skautrup, *Den jyske Lov* (1941), s. 178, undre sig over placeringen, hvor den iøvrigt i så fald er ganske overflødig og malplaceret.

⁵² Danske Bylag (1949), s. 263, 294, 296. Dette synspunkt falder jo helt i tråd med denne afhandlings hovedsynspunkt, nemlig bolets successive udstykning, se senere. Et illustrerende tilfælde, der viser, at

baggrunden for solskifteparagraffen i Jyske Lov? Det svar, Poul Meyer giver på dette problem, forekommer mig ganske ufyldstgørende og uklart i sine konsekvenser. Solskifteparagraffen i Jyske Lov skal *utvivlsomt* (!) være gennemført af de adelige jorddrotter på det tidspunkt, da »fæsteforholdets udbredelse ophævede bymændenes direkte ejerforhold til den jord, de bruger«. Adelen skal herved have været ledet af ønsket om en ligelig fordeling af jorden af hensyn til en retfærdig ydelse af skat og landgilde.⁵³

Langt mere frugtbringende er en anden tankerække. I sine Studier angreb Paludan-Müller i 1871 den da herskende opfattelse af fællesskabets historie. Denne byggede i høj grad på Oluf Chr. Olufsens da berømte værk.⁵⁴ Som landmåler havde Olufsen deltaget i talrige udskiftningsprocesser, og det var hans tese, at det fællesskab omkr. 1800, som han havde detaljeret kendskab til, principielt var det samme, som man mødte i landskabslovene, og principielt var det, som Tacitus skildrede. Olufsens tilbageslutninger blev af grundlæggende betydning for tysk opfattelse af den fællesgermanske fortid. Paludan-Müller benægtede korrektheden af disse tilbageslutninger, »som neppe udholder en alvorlig prøvelse«, men erkender, at det vil overstige hans kræfter at underkaste dem en tilbundsgående kritisk vurdering.⁵⁵ Den af ham efterlyste kritiske vurdering blev en realitet med Karl Wührers afhandling *Beiträge zur ältesten Geschichte des skandinavischen Nordens* (Jena 1935). Wührer fremhæver en række bestemmelser fra landskabslovene, der er utænelige i fællesskabets sluttid, og understreger, at gængse fortolkninger af landskabslovene ud fra senere tiders forhold »sind unangebrachte Zurückverlegungen«. Ikke mindst betoner han, at landsbyens bønder i datiden har haft en bevægelsesmulighed, som var utænelig i senere tider, idet de (under visse omstændigheder) kunne flytte ud fra landsbyen og slå sig ned ude i marken. Poul Meyer, der i høj grad har sluttet sig til hans synspunkter,

»solskiftemarkerne« er en yngre udformning, findes i Gries' omtalte materialesamling, se note 34. 1710 havde alle bønderne i Ødis efter *en indgået contract* ansøgt amtmanden i Haderslev om, at de trods forbudet 1605 mod rebnings i Haderslev amt måtte nyrebe deres landsbyjord, da deres *ottingsjord* i marken i tidens løb var blevet så disorganiseret, at det stred mod al retfærdighed. Ansøgningen blev bevilget, og Gries' kort og materiale 1716 viser, at Ødis er blevet »solskiftet«, mens praktisk taget alle andre landsbyer i herredet er »bolskiftede«. Foreteelsen viser, at bønderne i Ødis 1710 har betragtet den »bolskiftede« landsbymark som et forældet og unødvendigt kompliceret system.

⁵³ Danske Bylag (1949), s. 296. jf. 294, samt s. 242, 245 og 257.

⁵⁴ Bidrag til oplysning om Danmarks indvortes forfatning i de ældre tider, Videnskabernes Selskabs Skrifter III (1821).

⁵⁵ Vidensk. Selsk. Skr. 5. rk., hist.-phil. afd. IV (1871), s. 229 f. I samme forbindelse hævder P. M., at de ældste dokumenter viser, at bolet oprindeligt har været »et sammenhængende stykke af jordens overflade«, et geometrisk mål. Denne principielt ikke urigtige omend ikke dækkende definition forlader P. M. dog hurtigt, idet han mener, at den senere falsterske og sjællandske skyldvurdering viser, at den da var blevet til en aritmetisk størrelse af matrikulær karakter, »nærmere i slægt med hartkorn end med landgilde« (det sidste var Velschows opfattelse). Svagheden i P. M.s syntese er påvist af Erslev (s. 33-40). Derimod kan Erslevs argumentation mod P. M.s opfattelse af bolet som et oprindeligt »geometrisk agermål« ikke siges at være tvingende. »Dette er sikkert på forhånd utroligt, så vist som det urgamle fællesskab netop umuliggør, at der indenfor bymarken kan have været sådanne sammenhængende jordstykker« (Erslev, s. 51). Det var jo netop ideen om det »urgamle fællesskab«, P. M. angreb.

resumerer Wührers opfattelse således: »Ved den dyrkede marks langsomme udbredelse når man til det tidspunkt, da al jorden er under besiddelse, og på det tidspunkt grænser de enkelte agre på de besynderligste og mest tilfældige måder til hverandre og truer bedriftens hensigtsmæssighed«. ⁵⁶

Harrebydokumentet, som Wührer og Meyer ikke har kendt, illustrerer fortrinligt den skildrede situation. Bønderne har her ganske øjensynlig forladt deres »Gammelby« og vilkårligt slået sig ned i området. Vilkaarligheden fremgår af de senere jordebøger, der viser, at hele området på et eller andet senere tidspunkt må være blevet drevet til solskift efter en forudgående markeskelsprocedure. Ved udflytningen fra Harreby-Gammelby omkr. 1200 må man nemlig have negligeret markeskellene, som er solskifteprocessens forudsætning. ⁵⁷

Bolbøndernes bevægelsesmuligheder bliver fuldt forståelige, når vi ser på tabellen over bolenes totalarealer i Åbenrå amt 1640 (s. 9). For at tage et konkret eksempel. Hovslund havde 5 bol og i 1640 17 gårde. Totalarealet for hele landsbyen var 3435 tdr. land. Det er klart, at de 5 bolbønder har haft helt andre bevægelsesmuligheder end de 17 gårdmænd, der siden er bosat i området. Den samme bevægelsesmulighed fremgår også af et forhold, som stednavneforskningen har fremdraget. Ca. 200 bebyggelser, der idag ender på -bol, må oprindeligt være endt på -bol kombineret med et personnavn, de må være et resultat af »enkeltmandsforetagender, ikke kollektive udflytninger fra moderbyen« (Kr. Hald). ⁵⁸ Heraf følger problemstillingen: Hvorfor bliver for eks. Tolebol til bebyggelsen Tullebølle, mens Backensbool in uno loco i Harreby mark totalt forsvinder? ⁵⁹ Her må to forhold tages i betragtning, nemlig dels bøndernes bevægelsesmuligheder, som ovenfor er understreget og belyst med Hovslundeksemplet, dels ejendomsretten til fællesjorden. Som Poul Johs. Jørgensen har betonet, er det essentielle i jordfællesskabet ikke dyrkningstvungen – hvilket er en følgevirkning – men bøndernes fællesje til landsbymarken (exclusive toftejorder). ⁶⁰ Den enkelte bonde har kun en betinget ejendomsret, reelt kun en brugsret, til den specielle jord, han på et givet tidspunkt dyrkede. Teoretisk kan han til enhver tid miste den og ved rebning få tildelt en helt anden jord i landsbymarken. F. W. Maitland har karakteriseret det tilsvarende forhold i England ved at sige, at landsbyens bønder ejede jorden *in severalty*. ⁶¹ I Danmark har det været bolene, som har været de egentlige indehavere af ejendomsretten inden for en given landsbys markeskel, udtrykt i det forhold, at det alene var dem, der kunne drive hele byen til reb (JL I 45). »Ved den dyrkede marks langsomme udbredelse« (Wührer-Meyers formulering) sættes forskellige udviklingslinier igang. I nogle tilfælde har en bolbonde med sine granders samtykke kunnet etablere sig ude i marken med pligt til selv at

⁵⁶ Danske Bylag (1949), s. 240, jf. også s. 21, 121, 129 f., 239.

⁵⁷ Forud for den omtalte solskifteforretning 1531 i Ø. Højst ovf. s. 13 går også flere markeskelsstridigheder, SRD VIII, s. 41 passim.

⁵⁸ Vore Stednavne (1965), s. 144.

⁵⁹ Bent Jørgensen, Stednavne og Administrationshistorie (1980), s. 93. »Bol-navnene må have haft en kortvarig, men kraftig opblomstringsperiode i tidlig middelalder«, men forsvinder omkr. 1400. Efter min opfattelse hænger det sammen med bolenes opløsning i mindre enheder, se ndf. s. 28 f.

⁶⁰ Dansk Retshistorie (1940), s. 184.

⁶¹ Domesday Book and Beyond (1897), s. 346.

hegne, sørge for færdselsforhold og lignende. En landsbys område har jo ofte været så stort, at de tilbageblevne også har kunnet se fordelene ved at være en lodsejer mindre i selve adelbyen, ikke mindst i betragtning af, at visse fjerne og for byens øvrige bønder ubekvemt liggende agerjorder på den måde kunne inddrages under dyrkning. Det har været forudsætningen for torpdannelser også efter vikingetiden.

I andre tilfælde – og det har sikkert været i langt de fleste – har udviklingen ført til, at der er opstået »de besynderligste og mest tilfældige« forhold i landsbymarken, som truede hensigtsmæssig dyrkning. Her kunne man gå flere veje, men tvang måtte ikke anvendes. At dette er meningen med den ved første øjekast uforståelige mageskifteparagraf i JL I 54, fremgår klart af Eriks Sjællandske Lov II 56: »Det skal de mænd, som er udtaget på herredsting, også påse, hvis der påbydes rebning, at de, der har en større lod i byen, ikke foretager *deres skifte* således, at den, der har en mindre lod i byen, ikke får sin ret. Da er det godt skiftet, når hver mand kan nyde sin ret«. Og samme lovs II 55 og 56 fastslår også et andet vigtigt princip: Hvis alle grander uden undtagelse bliver enige, må de træffe alle de dispositioner angående toftejord og bolsjord, som de vil. Det vil sige, at bønderne ved udligning af opståede uligheder i deres landsbymark har kunnet lade deres sunde skøn være rådende. Det er det princip, der i visse tilfælde sikkert har ført til den larsenske tredje gruppe, »de uregelmæssigt skiftede landsbymarker«. Men det er ganske uhjemlet, når Larsen til forklaring af deres forekomst i markbøgerne hævder, at de repræsenterer en ordning, der var ældre end »bolskifte« og »solskifte« og generelt går tilbage til oldtiden.

Det stude, landskabslovene repræsenterer, med de mere eller mindre planløse indtagninger i landsbymarken, har som forudsætning haft den deling af de oprindelige bolgårde, som på dette tidspunkt er sat ind, omend endnu langt fra så gennemført, som den senere blev, jfr. s. 29 nedenfor. Derfor måtte nævnte lovs tredje hovedprincip blive et slag i luften. Det formuleres således; »Hvis nogen hellere vil beholde den gamle jordfordeling, som tidligere har været, da er de nærmere til at få deres vilje, som vil bevare den gamle ordning«. Men for at nævne et par konkrete eksempler. Horreby har omkr. 980 haft 9 bolgårde og Hovslund 5. De har sikkert også på det tidspunkt anvendt rebning til udmåling af deres anparter i agerjorden. Men dette agerareal kan ikke have været identisk med det, som bønderne i Horreby og Hovslund med deres henholdsvis 19 og 17 gårde dyrkede i det 17. århundrede. Det langt større antal landbrugsenheder må have medført indgribende ændringer i de dyrkede agerområder. Hertil kommer, at statens og kirkens krav og den stigende bybefolkning må have ført til en mere intensiv udnyttelse af agerjord end før 980, da bolene stort set må have været selvforsynende.⁶² Derfor kan det tredje hovedprincip, opretholdelse af den gamle

⁶² I denne forbindelse kan der være grund til at erindre om, at i nyere tid, 17. og 18. århundrede, formåede den da anvendte hjulplov, arbejdspløven, kun at bearbejde 12 – 16 td. agerjord, Aakjær i Kommentar til KVG s. 478, og ovf. note 22. Da den oldtidsplov, der har været grundlaget for det kendte fiskale begreb: en plov = 8 okser eller ottinger, teknisk set næppe kan have været mere fuldkommen end pløven i nyere tid, må det bevise, at oprindelsen til dette begreb må høre en fjern fortid til, givetvis meget ældre end begrebet *bol*, der dog overtager visse bestanddele fra en ældre begrebsverden, f. eks. ottingdelingen.

ordning, i det lange løb ikke have spillet nogen rolle. Det, der har spillet en rolle, er forskriften om, at hvis alle grander er enige, kan de træffe de dispositioner, de vil, under overholdelse af grundreglen: Da er vel rebet, når alle har lige godt, vel at mærke ikke *lige meget*, da det udtrykkeligt fastslås, at der skal tages hensyn til jordens kvalitet og gives kompensation for mangler. Opgaven har kunnet løses på mange måder og er i tidens forløb blevet løst frivilligt på mange måder. Det viser de senere markbøger. Men i sådanne tilfælde, hvor forholdene har været så derangede som i Harrebyområdet omkr. 1250, har man måttet skære til bunds, da har ejerne måttet opgive al hævde i marken og ladet solskifte gå på by.⁶³

6. Det siger sig selv, at senere tiders boltal får langt større betydning, når de opfattes som udtryk for et stivnet ejendomssystem og ikke blot som vidnesbyrd om en sammenligningsvis ligegyldig middelalderlig matrikulering. Og fra forskellige dele af landet haves tilstrækkeligt mange oplysninger om bol, som tillader et rimeligt begrundet skøn over antallet af bol på bolfikseringstidspunktet.

a. For Åbenrå østlige amts vedkommende viser opstillingen s. 9, at der har været ca. 62 bol, der har svaret til 219 gårde i 1640.

b. Falster havde i 1231 364 bol (Erslev har 363) og havde i 1688 1379 gårde (Ulslev, Bogø, Fæmø og Askø er ikke medregnet).

c. I Tyrstrup h. var der i 1716 i 14 landsbyer tilsammen 46 bol og 218 gårde.⁶⁴ Her går der altså 4–5 gårde på hvert bol, et noget højere tal end for de tidligere områder. Forklaringen er rimeligvis den, at området, hvad også kirketallet tyder på,⁶⁵ som følge af den store Farris-skov har været tyndt befolket i vikingetiden og haft forholdsvis få bolgårde.

d. På grundlag af Århuskannikens jordebog c. 1315 kan boltallet for 11 landsbyer på Århusegnen ligeledes sidestilles med 1688- matriklens gårdtal. Ifølge Poul Rasmussen var der i de 11 landsbyer 55½ bol.⁶⁶ På matriklens tid var de blevet til 132 gårde.

⁶³ Poul Johs. Jørgensen, Dansk Retshistorie (1940), s. 173–75, som i hovedsagen, omend med tydelig reservation, følger Henrik Larsens opfattelse af de bolskiftede og solskiftede agre, indvender bl.a., at bolene også kan ligge solskiftede i by og i mark, samt at solskiftet ikke kan være den nyordning, som Larsen antager, da loven ikke indeholder nogen regel om, hvornår solskiftet indtræder, og derfor må have været en velkendt institution. Efter min opfattelse har bolene som følge af samejeforholdet altid fra ældgammel tid kunnet kræves at ligge solskiftede, d.v.s. ligge i samme rækkefølge i marken som tofterne i byen. Pointen i JL I. 55 ligger i kravet om, at al hævde i marken under visse omstændigheder skal opgives. En særlig regel om hvornår der ikke har været påkrævet. Situationen indtræder simpelthen, når granderne ikke frivilligt har kunnet enes om en fredelig ordning.

⁶⁴ Wolfgang Prange i 1979-afhandlingen (jfr. note 26 s. 60–117) anfører 192 gårde for de 14 landsbyer. Forskellen beror på, at han f.eks. regner 2 Halbhöfe for 1 gård. Men en halvgård er i Danmark en selvstændig landbrugsøkonomisk enhed, hvor det *halve* hører hjemme i den fiskale verden.

⁶⁵ Aksel E. Christensen, Danmarks befolkning i Middelalderen (Nordisk Kultur II), s. 19.

⁶⁶ Jordebogen 1315 er grundigt analyseret af Poul Rasmussen i Studier over Århus kannikebords jordebog (Jyske Samlinger 5. rk. VIII) og i Århus Domkapitels Jordebøger III (1974). Tallet 51½ bol hviler på hans studier, og følgende ham er landsbyen Følle udeladt. Den angives i 1315 at være på 1 bol. Poul Rasmussen mener, at der må foreligge en fejl i jordebogen, da landsbyens agerareal i 1688 var på 640 tdr. agerjord og havde 14 gårde. Udelukket er det dog ikke, at der i vikingetiden kan have været en enkelt storgård, en høvdingegård, i Følle.

e. For Sjællands vedkommende haves et stort, omend yderst diffust materiale om bol i præsteindberetningerne 1651 og 1657 (RA). Visse præster har opfattet de ønskede oplysninger om bol som gående på bol i den jyske betydning af husmandslod eller lille gård, andre i den sønderjyske af helgård. Tilbage bliver dog alligevel et stort, adækvat materiale, som er udnyttet af Svend Aakjær (Kommentar, s. 510–29) og danner grundlag for tabellens tal om bolene på Sjælland ovenfor s. 3. Beviset for, at bolene i de anførte 261 landsbyer må være de middelalderlige bol, ligger som dér anført i det forhold, at deres størrelser korresponderer med de fælsterske bols størrelser.

Konsekvensen, at de middelalderlige bol endnu i betydeligt omfang har levet videre i 1651, har også sin betydning på et andet felt. Som tidligere præciseret⁶⁷ er alle de sjællandske bol, fast forankrede som de var i den reale verden ved rebningsproceduren, på et vist tidspunkt blevet ansat til en ydelse af 1 mark penge i skyld census, en forholdsvis ringe ydelse⁶⁸ og rimeligvis offentligretligt begrundet. Forskellig fra denne ydelse var den mange gange tungere kornskyld (eller smørskyld), og denne har i modsætning til den skematiske censusansættelse været groft graderet efter bolenes varierende størrelser. Det er det, Erslevs tabel i Valdemarernes Storhedstid, s. 139, illustrerer. Den viser, at i 614 tilfælde af 718 ydes der i 150 tilfælde 1 mark korn (12 pund), i 386 tilfælde $\frac{2}{3}$ mark (8 pund) og i 78 tilfælde $\frac{1}{2}$ mark (6 pund). Kun i 24 tilfælde er ydelsen højere end 1 mark og i 36 tilfælde lavere end $\frac{1}{2}$ mark. Svend Gissel vil fortolke disse bolforhold som vidnesbyrd om, at bønderne har dyrket jorden enten efter alsædsbrug eller efter tovangs- eller trevangsbrug.⁶⁹ Tankegangen, der nødvendigvis forudsætter, at bolet har været et arealmål, strider afgjort mod hele min grundopfattelse. Tabellens kornyndelser pr. bol i 1370 svarer sikkert til de kornyndelser, som præsteindberetningerne 1651 (1657) lejlighedsvis anfører for bolene. Løseligt skønnet ligger disse bolyndelser omkr. hælvtten af ydelserne i 1370, et yderligere vidnesbyrd om landgildesænkningen siden 1370. Men både i 1370 og i 1651 har forskellene i bolyndelserne fra landsby til landsby været groft betinget af bolenes varierende størrelse.

Omend de gamle middelalderlige bol altså i betydeligt omfang også har levet videre på Sjælland, er der dog grund til at gøre opmærksom på, at der i materialet findes en fejkilde. Sjælland var jo et område, hvor selvejet i vidt omfang forsvandt. En jorddrot, der var blevet eneejer af en landsby, har selvfølgelig også kunnet træffe sine egne dispositioner vedrørende landsbyens jord. Tydeligt illustreres dette af det af Erslev berømtgjorte eksempel angående landsbyen Solbjerg i 1370. Da landsbyen, der var på 8 bol, var *valde largi in semine*, lod ejeren, bispen af Roskilde, anlægge en udflytterby, Nyby, på dens område, som blev regnet for 3 bol. Men Solbjerg regnedes fortsat for 8 bol. Efter alt hvad vi ved om bolenes stærkt varierende størrelser, skal foreteelsen sikkert ikke, som Erslev gør det,

⁶⁷ Se note 19.

⁶⁸ Jfr. Erik Ulsig i Festskrift til Niels Skyum-Nielsen (1981), s. 181 og ndf. note 95.

⁶⁹ Landgilde og udsæd på Sjælland (1968), s. 285 ff.

opfattes som en matrikulær nyvurdering,⁷⁰ men ses som et udslag af en ejers naturlige økonomiske interesser, kombineret med det forhold, at bolinddelingen havde sin naturlige funktion ved fordelingen af landsbyens jord og rettigheder. Tilsvarende ændringer af oprindelige bol er sikkert forekommet i adskillige andre tilfælde. Et objektivt kriterium til bedømmelse af, hvorvidt man i præsteindberetningerne står overfor oprindelige eller senere skabte bol (landgildebol eller skyldbol), findes strengt taget ikke. Tabellen s. 3 viser dog, at de middelalderlige bol i betydeligt omfang endnu lever videre i det 17. årh. For at belyse forholdet mellem boltal og gårdtal har jeg valgt præsteindberetningernes oplysninger om landsbyer i Stevns, Bårse og Hammer h., et område, hvor bolene synes mindst berørte af tidens tand.

	Boltal 1651 (1657)	Gårdtal 1688	Agerareal pr. bol
Magleby	8	38	151
Sørup	2	1 hovedgd.	224
Klippinge	4	16	138
Lilleheddinge	8	32	116
Bjelkerup	3	12	180
Højrup	4	16	122
Tåstrup	4	13	91
Sigerslev	9	34	123
Tommestrup	4	15	127
Renge	5	12	105
Frøslev	8	33	112
Varpelev	7	20	110
Hellested	9	22	85
Skallerup	3	11	82
Bårse	9	30	79
Skibinge } Endegårde }	7	26	91
Beldringe	2	1 hovedgd.	149
Dyrslev	4	17	98
Hastrup	2	11	162
Risby	1	12	277
Faksinge	2	10	149
V. Egesborg	4	29	197
Vejlø	2	16	153
	111 bol	427 gårde	

De fem analyserede områder a – e viser betydelige udsving, hvilket må forklares med væsentlige forskelle i bebyggelsesintensiteten i vikingetid og i det 17. årh. Alt taget i betragtning kan man dog skønne, at et vikingetidsbol har svaret til 3–4 gårde i nyere tid. Da kongeriget i 1688 havde 58.174 gårde (exclusive Bornholm), kan man skønne, at det senere kongerige har haft omkring 16.000 bolgårde i

⁷⁰ RBJ, s. 132 og Valdemarernes Storhedstid, s. 31 og 52.

vikingetiden. Og bruger man Knytlingesagas bekendte skipental – 580 skipen i det kongerigske område og 280 skipen i stifterne Lund og Hedeby – som forholdstal, kan man groft skønne, at vikingetidens Danmark har haft omkring 24.000 bolbønder. Det har været antallet af rigets storfamilier.

7. Fra hvilken tid stammer nu den bolordning, som for århundreder har bestemt jordfordelingen i landet, enten direkte som i Tyrstrup h. i 1716 eller indirekte gennem de af dem afledte bymål, ja som til en vis grad er bestemmende for jordfordelingen den dag i dag, forsåvidt denne i ikke ringe omfang afspejler tilstandene på udskiftningstiden. Også her har Poul Johs. Jørgensen formuleret problemet præcist: »Hvis staten har benyttet bolene ved fordelingen af ledingsbyrden og i den anledning har bestemt, at byerne fremtidig for det fornævnte formåls skyld skulle regnes for så mange bol, som der da fandtes i dem, kan dette naturligvis have bidraget til at fremkalde (bol)fikseringen, men da denne også fik betydning for andelsretten i jorden, er det dog sandsynligere, at det afgørende må søges i byens egne forhold, og i hvert fald skyldes fikseringen næppe statens, men snarere byens initiativ.⁷¹ Vægten af den noget dunkle henvisning til andelsretten til al slags jord⁷² vejer imidlertid kun lidt i sammenligning med kildernes entydige vidnesbyrd. Vægten af disse vidnesbyrd fremgår af 5 tilfældigt valgte sogne på Falster og disse landsbyers boltal i 1231 sammenholdt med landsbyernes gårdtal og agerareal ifølge matriklen 1688.

Sogn	{	Falkerslev	4 bol	>	17 gårde	og	321 td.agerland
		Truelstrup	1 »	>	5 »		114 »
		Virket	5 »	>	20 »		342 »
		Dalby	1 »	>	øde		—
Sogn	{	Horreby	9 ⁷³)»	>	19 »		464 »
		Eget	1 »	>	8 »		265 »
Sogn	{	Karleby	4 »	>	15 »		480 »
		Tunnerup	1 »	>	9 »		195 »
Sogn	{	Nr. Ørslev	8 »	>	24 »		597 »
		Listrup	8 »	>	11 »		288 »
Sogn	{	Sdr. Kirkeby	4 »	>	12 »		310 »
		Egebjerg	1 »	>	10 »		272 »
47 bol > 150 gårde							

⁷¹ Dansk Retshistorie (1940), s. 181. Poul Meyer, Danske Bylag (1949), s. 295 lader det sidstnævnte moment træde i forgrunden: »Det er umuligt at fastslå, hvornår det stadium (fikseringen af byernes boltal) er indtrådt, og det er formentlig sket på højst forskellige tidspunkter i de forskellige egne af landet alt efter de gængse geografiske forhold«.

⁷² Under en samtale med Poul Johs. Jørgensen i forbindelse med arbejdet ved Dipl. Dan. hvor vi lejlighedsvis kom ind på problemet, blev jeg klar over, at Poul Johs. Jørgensen mente at måtte følge historikerne (Erslev, P. Lauridsen, Arup) i deres opfattelse af bolet som et agermål, jfr. hans formulering s. 254: »At bolene benyttedes som grundlag (for ledingen) betød, at havnene kun omfattede rebdragen jord«. At han ikke var ubetinget glad for opfattelsen, fremgår af hans s. 4 ovf. anførte udtalelse. Og selvfølgelig kan man ikke skelne mellem en bondes andelsret i agerjorden og hans andelsret i overdrevet. De hørte uadskilleligt sammen.

⁷³ Om rettelsen fra 10 til 9 bol, se HT 12. rk. IV (1970), s. 403.

Tallene må bevise, at bolfikseringen må være sket på et og samme tidspunkt og ikke kan være resultatet af en naturlig udvikling. Det lader sig for eks. nok tænke, at 9 bolbønder i Horreby på et vist tidspunkt kan have gjort krav på at være eneberettiget til det område, landsbyen da har omfattet, men det er uforståeligt og faktisk umuligt, at en enkelt bolbonde i nabobyen Eget som led i en naturlig udvikling har kunnet kræve – og hævde! – eneretten til et område, som har svaret til, hvad senere storgodser som Nykøbingslots ladegård, Stadagergård, Skjørringegård og Korselitzegård i det 17. århundrede rådede over på Falster. Og Horreby-Eget problemet er jo ingenlunde en singulær foreteelse. Alene på Falster er der 1231 enebolsbyer, der i 1688 svarer til 6–8 gårde og har et agerareal, der svarer til storgodssers.⁷⁴ Konklusionen må derfor ikke alene blive den, at bolfikseringen er sket på et og samme tidspunkt, men der må også have stået en magt og et diktat bag ordningen, ellers ville den aldrig have kunnet gennemføres og være blevet respekteret. Tidspunktet for fikseringen må, som allerede Paludan-Müller i 1871 bemærkede, ligge før slutningen af 11. årh., eftersom Estrid, Svend Estridsen og Knud d. Hellige skænker jordegods, angivet i bol (mansus) til kirkerne i Roskilde og Lund. Længere rækker kildematerialet jo ikke tilbage. Paludan-Müller gjorde imidlertid opmærksom på, at man fra tiden omkr. 1100 til Valdemarstiden kan konstatere en tydelig bevægelse fra større til mindre enheder, fra hele og halve bol til fjerding og ottinger.⁷⁵ På grundlag af den nu lettere adgang til det samlede dokumentationsmateriale i *Diplomatarium Danicum* kan denne udviklingslinie trækkes skarpere op. I tiden 1085–1200 forekommer udelte bol i 61 tilfælde, omhandlende 128 bol. Det materiale, i hvilket halve bol forekommer, må deles i to grupper, nemlig en gruppe, der både omfatter halve og hele bol, men hvor det ikke kan afgøres, hvor mange der var af hver slags, i alt 11 tilfælde med 45½ bol. I 19 tilfælde nævnes alene halve bol, i alt 9½ bol. Kun i 14 tilfælde nævnes fjerding- og ottingbol og typisk nok først fra slutningen af det 12. årh. Af Poul Nørlunds liste over de ældste jordbetegnelser på Sjælland kan samme udviklingslinie aflæses.⁷⁶ Og Svend Gissel har for Horns herreds vedkommende iagttaget, at der i dette herred i det længere tidsafsnit 1085–1400 omtaltes udelte bol i 7 landsbyer, mellem et halvt og et helt i 8 andre; kun i to landsbyer omtaltes gårde under et halvt bol.⁷⁷

Den udviklingslinie, disse data aftegner, åbner store perspektiver. Fremefter ser vi en linie, der fører til 3–4 bolgårdene i nyere tid, en udviklingslinie, der forudsætter indgribende socialpolitiske ændringer. Bagude øjner vi et samfund af ligeberettigede store bolgårde, vel at mærke indenfor bestemte, fastlagte markeskel. Faktisk har det været fastlæggelsen af markeskellene, der har været bestemmende for bolenes størrelse. Deres afgørende rolle fremgår klart af opstillingen s. 9 ovf. og de dertil knyttede bemærkninger. I sin anmeldelse af Arups Danmarks

⁷⁴ Jfr. tabellen hos Frits Hastrup, *Danske Landsbytyper* (1964), s. 251, der anfører et udsnit af disse enebolsbyer.

⁷⁵ Se henvisningen i note 55. Paludan-Müller taber som nævnt hurtigt den linie af syne og fortaber sig under indflydelse af Velschow i matrikulære spekulationer.

⁷⁶ HT 9. rk. VI (1929), s. 49 f.

⁷⁷ Det nordiske ødegårdsprojekt. Publikation nr. 2 (1977), s. 249 f.

Historie, i hvilken Arup (I 88 og 115) havde ladet det kongelige prærogativ: at ride markeskel, bevidnet i Jyske Lov II 21, være en ret tom formalitet, stammende fra det gamle jyske kongedømmes tid (ca. 500), indvendte Poul Johs. Jørgensen dels, at markeskelsridningen som en slags dømmende myndighed ikke kan antages at være så gammel, dels at den også har været anvendt på Sjælland i det 12. årh.⁷⁸ Han sigter hermed til et brev af kong Valdemar 1. (1158–60), i hvilket denne befaler biskop Absalon af Roskilde og stormanden Ebbe Sunesen at ride markeskel mellem Villingebæk og *Wichinbrot* (Lyng-Kronborg h.) »sicut moris nostri est facere«.⁷⁹ Og endnu i det 16. årh. spillede kongemagten en vis rolle som øverste instans i markeskelssager.⁸⁰ Hvor betydningsfuldt dette kongelige prærogativ på et vist tidspunkt må have været, træder klart frem, når man tænker på de problemer, afgrænsningen af kongens almindinger må have rejst som følge af sentensen: Hvad ingen ejer, ejer kongen.

I betragtning af, at bolfikseringen er ældre end Svend Estridsens tid og har stået i forbindelse med ledingen, er det en naturlig følgeslutning at se foreteelsen i sammenhæng med de berømte, imponerende vikingeborge fra omkr. 980⁸¹ og den forbavsende militære magt, Danmark demonstrerer ved den efterfølgende erobring af England.

Store landsbyer som for eks. Horreby med 9 bol må ifølge sagens natur allerede før 980 have haft deres hævdevundne markeskel. Et kongeligt markeskelsdiktat må først og fremmest have været nødvendigt ved afgrænsningen af de øde og ubebyggede områder, som kongen gjorde krav på. Dernæst ved fastlæggelsen af grænserne for en enlig bolbondes område, når denne havde slået sig ned i et tidligere ubebygget område. Markeskelsprocessen kom til at virke som en beskærmelse af disse gennemgående meget store områder.

I *Ekskurs* nedenfor bliver der argumenteret for, at et lægd af 3 bol har udgjort en *hafn*, der har underholdt og udrustet en kriger. Fikseringen må have bestået i, at alle landets »bol(iger)«, der har svaret til det, Beda kalder *terra unius familie* (om det angelsaksiske hidebegreb), er blevet indrulleret i et landsomfattende ledingsssystem. Undtaget herfra har den særligt indgrøftede ornumjord været, idet den var fritaget for ledingsforpligtelse, hvilket vel må bevise eksistensen af en særlig krigerkaste, stående udenfor bondestanden. Fra forskelligt hold er det som bekendt blevet hævdet, at der i vikingeborgene må indgå et tvangsmoment med brod mod landets egen befolkning.⁸² Kongemagtens stærke optræden, dens beslaglæggelse af øde jord og dens påbud om en almindelig ledingspligt for den

⁷⁸ HT 9. rk. IV (1926), s. 308 note 1.

⁷⁹ Dipl. Dan. I. rk. II, nr. 128, jfr. også nr. 130.

⁸⁰ Dansk Retshistorie (1940), s. 521 og 525.

⁸¹ Tidsbestemmelsen hviler på Tage E. Christiansens dendrokronologiske tidsbestemmelse, jfr. Else Roesdahls tilføjelse i *Proceedings of the Eighth Viking Congress 1977* (Odense 1981), s. 119. Sandsynligvis har bolfikseringen som økonomisk og militær forudsætning været nogle år ældre.

⁸² Se Aksel E. Christensens anmeldelse *Fyrkat* i HT bd. 79 (1979), s. 103–112. Tage E. Christiansens foredrag på middelaldersymposiet i København i 1979 om Trelleborgs alder og karakter er nu (1982) publiceret: *Danish Medieval History – News Currents* ed. Niels Skyum-Nielsen & Niels Lund.

øvrige jord i landet har været indgreb, der kun kan være blevet gennemført af en stærk konge med en fysisk magt i baghånden.⁸³

Med bolfikseringen har det været slut med *landnamstiden* i Danmark. Nye byer har også efter denne tid fortsat kunnet opstå, men det har enten været som nybrud på kongens almindinger eller som udflytterbyer fra adelbyer, foretaget med grandernes billigelse. I hovedsagen har nye gårde herefter kun kunnet opstå ved deling af bolgårdene. Til belysning af visse tilstande i den følgende tid kan først erindres om Stig Iuuls analyse af landskabslovenes arveregler.⁸⁴ Disse har, slutter han, været bestemt af storfamiliens, bolfamiliens, tankegang, storfamilien, som under husfaderens ledelse har omfattet flere generationer boende under samme tag sammen med inderster, sledføringer, tyende og trælle. En søn kunne stille krav om udbetaling af sin lod pr. capita, sin hovedlod, i familieformuefælliget (faderens og moderens løsøre og købejord, men ikke selve arvejorden), hvis han ville stifte eget bo. I det forhold skal sikkert forklaringen søges på det forhold, som Erik Ulsig nylig har påpeget, nemlig at det landboforhold omkr. år 1200, som Skånske lov og Andreas Sunesens parafrase redegør for, har forudsat rådighed over en ikke ubetydelig kapital hos landboerne.⁸⁵ De må antages at have været yngre familie-medlemmer, der har ladet sig udløse af familieformuefælliget.

De berømte rusticital for Halland i KVJ får endvidere i denne forbindelse øget betydning. For 7 af landets 8 herreder – tallene fra Årstad herred mangler – opgives antallet af rustici, som skulle erlægge en afgift »når kongen kommer« til at være 7.916 i 1231. Fra årene omkr. 1640 kort inden Hallands afståelse findes i Rigsarkivet en række skattemandtalister. Skattepligtige på dette tidspunkt var ikke alene besiddere og brugere på hele, halve og endnu mindre gårde, men også håndværkere med og uden avl samt tjenestekarle med fuld og med halv løn. Alligevel er det totale mandtal for de samme 7 herreder der anføres i 1231, for eks. for året 1642 kun 6.297,⁸⁶ skønt adskillige af de i 1642 nævnte skattepligtige

⁸³ Kong Harald synes at have været ledet af synspunkter, som moderne europæisk forskning hævder også har gjort sig gældende ude i Europa på hans tid, nemlig det synspunkt, at kongen havde en slags overejendomsret til al landets jord, jfr. Anne K. G. Kristensens diskurs: Frie bønder i tidlig europæisk middelalder: Selvejere, frigivne eller hvad? HT bd. 80 (1980), s. 419–51, navnlig s. 430. For Danmarks vedkommende er det bemærkelsesværdigt, at store enebolsområder ved førstkommande arvedeling ikke er blevet delt i 2 bol (eller flere), men i ½ bol (eller mindre andele). Ligger der ikke en feudaltretlig tankegang bag denne foreteelse? Har kongemagten oprindeligt kun anerkendt toftejord og ornumjord som privatjord, men har betragtet markjorden, boljorden, som en slags statsjord? Er det derfor, at kong Harald »er den Harald, der vandt sig al Danmark«? En analyse af de tankegange, den ideologi, der ligger bag selvejerbøndernes senere jordebogsydelser og pligter er en påtrængende fremtidig opgave.

⁸⁴ Fællig og Hovedlod (1940), s. 134–135 og passim, samt hans Indledning til Danmarks gamle love i oversættelse (1945), s. XXI–XXX.

⁸⁵ E. Ulsig, Landboer og bryder, skat og landgilde (Festskrift til Niels Skyum-Nielsen, 1981), s. 144 ff. Det korte, etårige kontraktforhold kan vel også kun forklares ved, at landboforholdet endnu ikke har været gennemprøvet.

⁸⁶ Tallet er fremdraget af Erslev i Danmarks Folkemængde i Valdemar Sejrs tid (HT 5. rk. V (1885), s. 550) og benyttet af Svend Aakjær i Indledning til KVJ (1941), s. 235 (med en trykfejl). Aksel E. Christensen, Danmarks Befolkning i Middelalderen (Nordisk Kultur II), s. 14 sidestiller 92–9300 rustici i 1231 (efter skønsmæssig supplerings af rusticitallet for det manglende Årstad h.) med 6.947 ejendomme i 1651. Hans i og for sig berettigede kritik af tidligere forskeres (Erslevs, Scharlings, L. Weibulls) beregninger af rigets totalbefolkning på grundlag af rusticitalle, s. 34 og 44 ff., spiller i denne sammenhæng ingen rolle.

personer sikkert ikke i 1231 ville være blevet regnet for *rustici*, som skulle betale en afgift, »når kongen kommer«. Tallene må talmæssigt belyse, hvad Stig Iuul analyserede sig frem til, nemlig storfamiliens eksistens. I 1231 må der have været mange medejere eller medbrugere på de hallandske ejendomme, flere end det i sig selv ikke ringe antal, der fandtes i det 17. årh. Tallene drager også et problem af sociologisk karakter frem i lyset. Opløsningen af storfamilien må have medført et ikke ringe befolkningstab. Og samtidig gennemføres en 3-4 deling af bolgården. Ikke underligt, at vi står overfor store krisefænomener i de følgende generationer.

Et andet særdeles vigtigt talmateriale til belysning af den begyndende eller igangværende udstykning af bolene er plovallene ca. 1240 for Sjælland-Møn. De er for nylig blevet grundigt analyseret og deres troværdighed understreget.⁸⁷ Sjælland-Møn opgives i 1240 at have 8.758 plove. Omkr. 980 kan vi med en tilstrækkelig grad af sikkerhed regne med, at Sjælland-Møn har haft ca. 4.000-5.000 bolgårde.⁸⁸⁻⁸⁹ Og selv om man, som Erik Ulsig fremhæver (s. 23), ikke er i stand til at afgøre, hvad grundlaget for plovansættelsen i 1240 har været,⁹⁰ kan der dog ikke være tvivl om, at plovallene beviser, at bolene i ikke ringe grad er begyndt at blive delt, omend denne deling endnu langt fra var så fremskreden, som den senere blev. I 1688 havde Sjælland-Møn 16.156 gårde.

I den udviklingslinie, der lader sig aftegne siden vikingetiden, lader de seneste arkæologiske forskningsresultater sig smertefrit indføje. Kun ganske få af de undersøgte fynske landsbyer har samme beliggenhed, som de havde i vikingetiden omkr. år 1000, de allerfleste får først omkr. år 1200 eller senere den beliggenhed, de har idag.⁹¹

⁸⁷ Erik Ulsig og Axel Kjær Sørensen, Plovtalsliste og Møntskat (HT bd. 81, 1981), s. 1-26. Man må håbe, at de to forfattere vil underkaste plovallene for Lolland og Falster en tilsvarende grundig analyse. De stærkt afvigende talforhold her kan jo næppe forklares på anden måde end den, både Steenstrup, Studier, s. 427 og Aksel E. Christensen, Danmarks Befolkning, s. 27 har peget på, nemlig som et resultat af vendiske hærgninger (og danske staffeforanstaltninger?). Torben Grøngaard Jeppesen mener ligeledes, at visse foreteelser i det sydfynske kystområde måske skal forklares som en følge af vendernes aktiviteter, Middelalderlandsbyens opståen (1981), s. 145.

⁸⁸ For 266 landsbyer på Sjælland-Møn har Svend Aakjær, Kommentar til KVJ, s. 470 udregnet gennemsnittallet pr. bol til 109,8 td. agerjord, sammenholdt med matriklen 1688. Sjælland-Møns samlede agerareal var i 1688 518.000 td., hvilket skulle svare til et boltal på ca. 4.750. Nogenlunde samme resultat nås, når man som jeg groft regner med, at et bol gennemsnitligt svarer til 3-4 senere gårde. Sjælland-Møn havde i 1688 16.156 gårde.

⁸⁹ For nylig har Bent Jørgensen beregnet Sjællands boltal til ca. 10.000, Stednavne og Administrationshistorie (1980), s. 56 og 60. Grundlaget for regnestykket er et aakjærsk gennemsnitstal på 4,9 bol pr. sjællandsk landsby. Dette tal multiplicerer Bent Jørgensen med 2.000-2.500 »ejerværd«. Et blik i Henrik Petersens tabelværk, f. eks. s. 10-12, viser, hvor vildledende en sådan beregning er.

⁹⁰ I Nordslesvig anvendtes det fiskale plovbegreb lige til 1864. I 1859 karakteriserede den sidste slesvigholstenske amtsforvalter i Haderslev, Otto Kier, den nordslesvigske plov som en grov ansættelse af den enkelte gård »ohne vorgängige Vermessung« og fremhævede, at plovland »nach der Bodengüte eine höchst verschiedene Größe hat«, Ansichten über den Entwicklungsgang der inneren Verfassung des Herzogtums Schleswig mit besonderer Berücksichtigung des Amtes Hadersleben, Jahrbücher für die Landeskunde der Herzogtümer Schleswig, Holstein u. Lauenburg II (1859). Om forholdet mellem den fiskale plov og arbejdspløven se note 62 ovf.

⁹¹ Torben Grøngaard Jeppesen, Middelalderlandsbyens opståen (1981), s. 119; en fyldig fortegnelse over herhenhørende arkæologisk litteratur findes s. 159-164. I Torben Grøngaard Jeppesens egen årsagsforklaring, som han betoner har hypotesens karakter (s. 147), indgår bolbegrebet og boldelingerne selvfølgelig ikke som et forklarende moment.

EKSKURS

I et ungdomsarbejde *Et bidrag til fortolkning af Jyske Løvs ledingssatser*⁹² søgte jeg at finde en forklaring på den åbenlyse diskrepans, der bestod mellem den da herskende opfattelse (Erslev, Arup), der gik ud på, at 3 mark guld i jord udgjorde en havn,⁹³ og den kendsgerning, at bolene i kong Valdemars jordebog og i Århusbogen ofte ses at have været 10–20 mark guld i jord. Et enkelt bol skulle altså have kunnet udgøre et betydeligt antal havne, hvilket evident stred mod den kendsgerning, at der ifølge Hallandslisten gik 10–20 rustici på en havn. Den løsning, jeg foreslog i 1941, var at sondre mellem nominelle og reelle mark guld svarende til kursforskellen mellem mark penge og mark sølv. Har loven regnet med 1 mark guld, der virkelig var 8 mark purt sølv værd og ikke var 8 mark i gængs mønt, kunne bolenes overraskende høje guldmarktal reduceres til $\frac{1}{8}$ som følge af kursforskellen mellem mark sølv og mark penge. (Faktisk er selv denne reduktion ikke tilstrækkelig!). Poul Rasmussen har i artiklen *Store og små mark guld*⁹⁴ grundigt og objektivt analyseret tankegangen og understreget de store vanskeligheder, den medfører på andre felter. Berettigelsen heraf kan jeg idag fuldt anerkende, bl.a. fordi jeg under bearbejdelse af artiklen *Inne* til Kulturhistorisk Leksikon blev klar over, at forordningen af 1284 for Sjælland, som for Erslev og Arup var grundlaget for opfattelsen af bolet = 3 mark guld, slet ikke som Jyske Lov sigtede til ledingsydelsen, men til bøndernes arbejdspligt, deres inne,⁹⁵ og hermed forsvinder nødvendigheden af at sammenstille forordningens 1 mark skyld på Sjælland med Jyske Løvs tredingshavnebegreb, og forudsætningen for den erslev-arupske ligning 3 mark guld i Jylland = 1 mark skyld (= 1 bol) på Sjælland falder bort. Følgen er, at der principielt ikke kan indvendes noget mod den af Poul Rasmussen

⁹² Med Lov skal Land bygges (1941), s. 288 ff.

⁹³ Jfr. Arup, Leding og ledingskat (HT 8. rk. V (1914), s. 178).

⁹⁴ HT 11. rk. IV (1954), s. 352 ff., jfr. sammes Mål og Vægt (1967), s. 43 ff. og hans artikel *Guldvurdering* i Kulturhistorisk Leksikon. Kjeld Runquist har i afhandlingen *De medeltida danska jordvärderingsenheterna* (HT 11. rk. III (1951), s. 425, jfr. s. 440) tiltrådt min i 1941 fremsatte fortolkning og draget den slutning, at »Tollfångshafnen borde följaktligen (fordi en havn i Halland bestod af mindst 12 rustici) giva det mest adekvata uttrycket för en bondes genomsnittliga jordinnehav». Hvor fjernt denne slutning er fra den opfattelse, jeg nu har arbejdet mig frem til, fremgår af et blik på den s. 31 givne opstilling.

⁹⁵ Faktisk må Svend Aggesen have haft samme opfattelse af census-arbejdspligt. I *Brevis Historia* (SMD I, s. 113) skildrer han, hvorledes Tyra Danebod udskrev hele Danmarks befolkning til fysisk arbejde på Danevirkevolden. Men de, som ikke evnede at deltage i arbejdet på grund af trange kår (quos rei familiaris urgebat inopia), støttede arbejdet ved betaling af en *census* i penge (census fouit subsidio totique operi pecuniam erogabat). Selve fortællingen er nok apokryf, men Svend Aggesen kan ikke have været uvidende om, at sjællandske landboer på hans egen tid ydede en *census*, en *skyld* i penge. Som bekendt fortolkede Poul Nørlund i opposition til Erslev *census* som landgilde, HT 9. rk. VI (1929), s. 90. Men *landgilde* er vitterligt et komplekst begreb, og definitionen er sikkert for vid og upræcis. I RBJ (1370), s. 12 noteres, at bønderne på Svinø ifølge den gamle jordebog fra 1290 ydede 8 mark »pro skøld ita dicit træbok«. Ydelsen i 1370 er ikke anført, men i 1584, da Svinø blev skødet til Hans Lindenov på Gavnø, blev der af fæsterne ydet 15 forskellige landgildspecies. En af disse var $2\frac{1}{2}$ mark *skyldpenge* pr. fæster (RA, Sjl. Reg. XII 308 v.). *Census* er normalt en offentligretligt begrundet afgift modsat *pensio*.

begrundede opfattelse – som svarer til Rhamms og Svend Aakjærs – nemlig at 1 mark guld i højmiddelalderen gennemsnitligt⁹⁶ har svaret til ca. 12 td. land, den »lille mark guld«. Men eftersom bolene var et ejendomsbegreb af højst forskellig størrelse, må deres guldmarkstal nødvendigvis også have været højst forskellige, hvilket jo også er et faktum. Endvidere har Poul Rasmussen i sine studier over Århussegnens guldtaget, at bolene som regel har guldtag, der er delelige med 3 eller 4, samt at en skala på 4 – 6 – 8 (almindeligst) – 12 – 16 udtrykker de hyppigst forekommende guldmarkstal pr. bol.⁹⁷ Med andre ord, de repræsenterer den grove skala, efter hvilken bolene normalt er takserede (vurderede). Til den følgende opstilling, som tilstrækkeligt klart viser, hvordan det jyske ledingsystem har virket, er valgt bolet på 8 mark guld = 96 td. land, som er en ret almindelig størrelse.⁹⁸

1 bol = 8 mark guld = 96 td. ld.

8 otting	=	8 mark guld	=	96 td. land	} Tredingshavne
7 »	=	7 »	=	84 »	
6 »	=	6 »	=	72 »	
5 »	=	5 »	=	60 »	
4 »	=	4 »	=	48 »	
3 »	=	3 »	=	36 »	
2 »	=	2 »	=	24 »	
1 »	=	1 »	=	12 »	} Sjettingshavne Tolvtingshavne
½ »	=	½ »	=	6 »	
¼ »	=	¼ »	=	3 »	

Jyske Lov III 19 har som overskrift: At man ikke må lægge to tredingshavne sammen. Teksten lyder: »Bor søskende sammen i fællig, hvor mange de end er, og hvor god jord de end har, og de dyrker den sammen til een gård, da skal de udrede een afgift, men skilles de, da skal de hver for sig svare afgift. Men efter at de er

⁹⁶ Det gennemsnitlige må kraftigt understreges, omend det har mindre betydning i denne sammenhæng. Men i begrebet mark guld i jord må der nødvendigvis – modsat Arup, HT 8. rk. V, s. 167 – indgå et boniteringsmoment. Ikke alene fremgår det indirekte af den tekniske betegnelse *guldvurdering*, men det fremgår også direkte af det af Troels Fink fremdragne, sjældne eksempel på en faktisk foretagen guldvurdering i 1643 af landsbyers jorder i Husby h. (Angel). Jorden klassificeredes efter bonitet i *god, middelmådig og dårlig jord* og vurderedes derefter efter størrelsen i heitschepelland til mark guld i forholdet 1:1 – 1:¾ – 1:½. (Udskiftningen i Sønderjylland (1941), s. 44 f.). Iøvrigt er der i begrebet *guldmærk* indeholdt et andet problem. Steenstrup lader den gængse beregning af 1 mark guld = 8 mark sølv svare til værdiforholdet mellem metallerne i det 13. årh., Studier, s. 234. Men det er ikke rigtigt. Den første guldmønt i middelalderen, florentineren, blev 1252 udmøntet i forholdet 1:11, K. H. Schäfer, Kursverhältnisse, Vatikanische Quellen II (1911), s. 43. Et kursforhold 1:8 skal man vistnok meget langt tilbage i tiden for at påtræffe.

⁹⁷ Studier i Århus Kannikebords Jordebog fra ca. 1315 (Jyske Saml. 5. rk. VIII, s. 1974 f.; jfr. sammes Århus Domkapitels Jordebøger (1975), s. 139.

⁹⁸ Til den nævnte skala på 4 – 6 – 8 – 12 – 16 mark guld pr. bol vil 1 mark guld svare til henholdsvis 2 – 1½ – 1 – ¾ og ½ otting, en følge af bolenes vidt forskellige størrelser og en demonstration af, hvor uegnede ottingandelen har været til formålet. Selve delingen efter ottinger må være et levn fra en anden og fjern begrebsverden, arbejdspløven, der må ligge langt forud for vikingetiden.

blevet skilt, kan de ikke atter lægge deres gods sammen og betale een afgift«. Hvad der er meningen med denne meget omdebatterede bestemmelse,⁹⁹ bliver indlysende klart, når vi ser på den s. 11 givne opstilling over selvejerbøndernes ottingandele i Hønkys 1640. Et af bolene her ses øjensynligt endnu at være på delingsstadiet, som jo ellers normalt på det tidspunkt er gennemført. Men selv efter en endegyldig deling ville tre nye gårde med $2\frac{2}{3}$ otting hver fortsat være tredingshavnegårde, fordi grænsen nedefter er sat så lavt. Og staten har haft indlysende interesse i at fastslå, at delte gårde ikke atter måtte lægges sammen. Tre skatteenheder ville igen blive til en enkelt enhed. Vægten af dette ræsonnement bliver jo kraftigt styrket ved det, at boldelinger sikkert har været langt mindre almindelige omkr. 1240 end de blev senere, og at bolet er den oprindelige gårdenhed.

Jyske Lov III 12 lægger vægt på eftertrykkeligt at fastslå, at grænsen nedefter er 1 mark guld: Den bonde, der har 1 mark guld *eller mere*, skal udrede tredingshavne, og i anden formulering: Thi tredingshavne svares ikke af mindre end 1 mark guld. I fortsættelsen fastslår loven, at en bonde, der har 4 mark sølv i jord ($\frac{1}{2}$ mark guld), skal rede sjettingshavne, og den, der har 2 mark sølv, tolvtingshavne. Den, der har mindre end 2 mark sølv, er ledingsfri. I betragtning af de forholdsvis små ejendomme, det har drejet sig om, er bestemmelsen reelt kun en variant af den fra senere tid velkendte sentens: Den rige hjælper den fattige; blot at de fattiges andele i modsætning til senere har været fikseret.

Der ligger et problem skjult her. Ser vi på Hønkysopstillingen s. 11, så er praktisk talt alle de dér opførte bønder selvejere i 1640. Og det er klart, at arvedelinger af jorden kun undtagelsevis og kun få gange kan have fundet sted i tidernes løb. Stig Iuul, der understreger, at landskabslovene ikke indeholder nogen regel om individualsuccession til arvejorden, d.v.s. at en enkelt arving overtager den fædrenejord, indrømmer, at Dudo måske kan have ret, når han hævder, at denne regel var gældende omkr. år 1000. Men faktisk må denne regel i vid udstrækning være blevet efterlevet i de efterfølgende århundreder, thi ellers ville bolene ved arvedelinger i generationer efter generationer hurtigt være blevet opløst i småparceller, således som det allerede i middelalderen skete med selvejet på Færøerne, hvor arvedelinger var reglen.¹⁰⁰ De danske landskabslove, som ellers giver detaljerede regler om skifte af fælliget (løsøre, købejord), har som sagt ingen regler om skifte af arvejorden;¹⁰¹ det har øjensynligt i middelalderen været et problem, der har været overladt til familiernes egen afgørelse. Først langt senere nedlægger staten forbud mod fortsatte arvedelinger. Adskillige selvejergårde må inden da være blevet reduceret til småparceller. I listen over selvejerbønder i Ods h. omkr. 1370 opføres 12 af i alt 47 selvejere som *stufbønder*.¹⁰² Det er sådanne småparceller, Jyske Lov tager hensyn til.¹⁰³

⁹⁹ Se Kjell Runquist i HT 11. rk. III (1951), s. 399 f., hvor han refererer og tager stilling til tidligere opfattelser (Erslev, Arup, Bolin) og begrunder sin egen, jfr. note 94.

¹⁰⁰ Arne Thorsteinson, On the development of Faroese settlements, Proceedings of the Eighth Viking Congress (1981), s. 189–202.

¹⁰¹ Se note 84.

¹⁰² RBJ, s. 59 f.

¹⁰³ Poul Rasmussen i HT 11. rk. IV, s. 360 har en anden forklaring.

Konsekvensen af de her påpegede forhold, at bolet oprindeligt har været en tredingshavne, og havnen følgelig har bestået af 3 bol, forklarer på en naturlig måde havnetallene for Gudme og Vindinge h. på Fyn. De to herreder havde i 1231 henholdsvis 64 og 66½ havne. I 1688 havde de henholdsvis 571 og 666 gårde eller 9 og 10 gårde pr. havn, hvilket svarer til det ad anden vej vundne resultat, at et bol gennemsnitligt har svaret til 3–4 gårde. Endvidere kan anføres, at de to herreder i 1688 tilsammen havde 40.129 td. agerjord, hvilket giver 304 td. pr. havn eller pr. bol 102 td. land, hvilket også er et ganske normalt gennemsnitstal for et bol. De høje rusticital pr. havn i Halland lader sig selvfølgelig også meget lettere forklare, når havnene – og skovbyerne – har været et lægd af bolgårde.

Resultatet bringer også det danske ledingssystem mere i overensstemmelse med udenlandske forhold.¹⁰¹

¹⁰¹ Det gælder ikke alene for Frankerrigets og Englands vedkommende, jfr. Anne K. G. Kristensen i HT bd. 80 (1981), s. 427 og Maitland, *Domesday Book and Beyond*, s. 161, men også for Norges og Sveriges, jfr. Halvard Bjørvik og Gerhard Hafström i *Kulturh. Leks. X* (1965), sp. 534 og sp. 94 ff.

Summary

The »Bol« Concept: Evidence of an Agrarian Great Householder Society in the Viking Period

In the earliest Danish documents from around the year 1080 and occasionally still in documents from as late as around 1800 there occurs a property concept termed *bol*. The word is derived from the verb *bo* (to dwell) and the substantive form *bolig* (dwelling house). For more than a century historical research has been engaged in a lively discussion on the *bol*'s presumed original measures, whether as an ideal size or value. The principal claim of this article is that the *bol* was never a definite measure either of area or value. As a legal concept the term originated in connection with a royal decree from around the year 980 stipulating that the then existing *bols* (dwellings) had sole right to the land that lay within their respective field boundaries, irregardless of the fact that the areas in question were of vastly different size, just as the *bols* themselves were. At the same time the *bols* were enrolled into a system of military conscription covering the entire realm.

The establishment of these facts is of far-reaching significance for an understanding of Denmark in the Viking period. Through an analysis of the old regional laws' stipulations regarding property and inheritance the legal historian Stig Iuul had already arrived at the conclusion that these laws reflected the mentality of an extended family structure. Under the authority of the head of the household the extended family ('storfamilien') consisted of several generations living under the same roof together with villeins, tenants, servants and thralls. By the time of the Great (property) Survey 700 years later the family farm of the Viking period had been divided up, as a rule, into three or four normal Danish farms. The figures are sufficiently representative to calculate the number of farms in the Viking period. In 1683 there were 58.000 farms in the Kingdom of Denmark: thus it can be estimated that in the year 980 there were about 16,000 *bols* in the same area. In the entire Danish Realm, including Scania, Halland, Blekinge and Southern Jutland the estimate can be put at around 24,000 *bols*.

Hitherto it has tacitly been taken for granted that the rural society we know so well from the time of the Great Survey and from the period of the agrarian property transfers had its counterpart in the Viking period and the Middle Ages. But this is not so. Danish agrarian society sociologically speaking has changed character from the time of the Viking period and through the Middle Ages. It would hardly be amiss to see what has been called »the late Medieval crisis« as part of this structural transformation of society.

The claim made here is of vast importance in other fields as well. In many cases it provides place name research and local history with information on the number of farms (*bol*) in a given locality around the year 980. To the political/secular historian it can afford a vital indication of the strength of the royal power at the time of King Harald Blue-Tooth, the man behind the Danish garrisons like that at Trælleborg.

Translated by MICHAEL WOLFE